

PREŽIVJETI RAT - PREHRAMBENE MUKE STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE 1917. GODINE

Apstrakt

Opskrba vojske i civilnog stanovništva hranom tokom Prvog svjetskog rata bio je krupan problem Austro-Ugarskoj monarhiji. Nestaštica hrane mučila je stanovništvo Bosne i Hercegovine tokom cijelog rata, a najteža glad bila je 1917. godine. Izražen problem s prehranom bio je posljedica nerazvijene poljoprivrede koja ni u mirno vrijeme nije mogla proizvesti dovoljne količine hrane, pa se manjak morao uvoziti. Mada su vlasti neposredno po izbijanju rata uzele u svoje ruke upravljanje s najvažnijim artiklima ishrane, brzo se pokazalo da će opskrba i prehrana stanovništva postati jedno od najvažnijih i najtežih državnih pitanja. U nabavci hrane i njenoj podjeli u zemlji putem aprovizacije vlasti su se suočavale s brojnim problemima, poput nedovoljnog i neredovnog transporta, zloupotrebama i dr. Najviše muke s aprovizacijom ipak, imali su njeni neposredni konzumenti. Zbog nestašice najnužnijih živežnih namirnica stanovništvo je za održanje golog života bilo prisiljeno da se snalazi kako zna i umije. Najteže stanje ipak, bilo je u pasivnim krajevima zemlje, gdje je narod umirao od gladi.

Ključne riječi

Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, rat, aprovizacija, privreda, glad, prehrana, namirnice, brašno, žito, krompir, kupus

TO SURVIVE THE WAR - FOOD TROUBLES OF THE POPULATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1917

Abstract

The supply of food to the army and the civilian population during the First World War was a major problem for the Austro-Hungarian monarchy. Food shortages plagued the population of Bosnia and Herzegovina throughout the war, and the worst famine was in 1917. The pronounced problem with nutrition was a consequence of underdeveloped agriculture, which could not produce sufficient quantities of food even in peaceful times, so the deficit had to be imported. Although the authorities immediately after the outbreak of war took into their own hands the management of the most important articles of food, it quickly became clear that the supply and nutrition of the population would become one of the most important and difficult issues of the state. In the procurement of food and its distribution in the country through provisioning, the authorities faced numerous problems, such as insufficient and irregular transport, abuses, etc. However, its immediate consumers had the most trouble with provisioning. Due to the shortage of the most necessary foodstuffs, the population was forced to manage as best they knew how to survive. The most difficult situation, however, was in the passive parts of the country, where the people were dying of hunger.

Keywords

Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian monarchy, war, provisioning, economy, hunger, nutrition, provisions, flour, grain, potatoes, cabbage

Uvod

Svaki pojedinac, svaka zajednica, općina i država za vrijeme Prvog svjetskog rata (1914-1918) imali su najviše posla oko prehrane stanovništva, jer je rat izazvao opći privredni poremećaj, nestašicu i bijedu. I u mirno doba, mada je bila izrazito agrarna zemlja, Bosna i Hercegovina morala je uvoziti živežne namirnice, jer je domaća proizvodnja bila nedovoljna. Dakle, pitanje ishrane bosanskohercegovačkog stanovništva, najvažnije pitanje svake zemlje, zavisilo je od uvoza. Ipak, prehrana stanovništva u miru zavisila je uglavnom od količine novca kojom se raspolagalo za njenu nabavku, dok je gotovo bilo pravilo da na tržištu ima dovoljno životnih namirnica, naročito najnužnijih: hljeba, krompira, kupusa, graha, pirinča, mesa, masti, kafe, šećera, soli itd. Međutim, odmah na početku Prvog svjetskog rata 1914. godine, Bosna i Hercegovina postala je neposredno ratno poprište, a njeni privredni i ljudski resursi stavljeni su u funkciju vođenja rata. Zaveden je ratni režim privrede, što je uz ratna stradanja i razaranja izazvalo poremećaj u svim sferama života. Ratnim zakonima država je preuzela sve privredne poluge u svoje ruke. Nametnuta preorijentacija s tržišne na dirigovanu privredu odvijala se malo duže, jer se prelazak na ratni način rada nije mogao osvariti preko noći.¹

U prvim mjesecima rata u zemlji je bilo robe svih vrsta, koja se izdavala za vojne potrebe i prekomjerno prodavala civilnom stanovništvu.² Pojačana prodaja svakodnevno je smanjivala skromne zalihe, pa se brzo pokazalo da će prehrana civilnoga stanovništva postati jedno od važnijih pitanja za Monarhiju. Činjenica da se većina država nije ekonomski spremila za rat, jer su smatrale da će kratko trajati, pa su i državne rezerve bile nepopunjene. Domaća proizvodnja većim dijelom apsorbovana za podmirenje vojnih potreba, bila je nedovoljna da pokrije potrebe stanovništva. Ratna kataklizma skoro je zaustavila vanjsku trgovinu, jer je Austro-Ugarska tokom rata bila izolirana sa svih strana, zbog čega se bosanskohercegovački vanjski trgovinski saobraćaj u početku vršio jedino u okvirima Monarhije, te manjim dijelom s Njemačkom i Rumunijom (do augusta 1916).³ Osim toga već u prvim ratnim sedmicama robni promet na zemaljskim željeznicama bio je gotovo potpuno obustavljen, a dozvoljavao se u ograničenom obimu samo za prijeko potrebne životne namirnice.⁴ Željeznica je bila od izuzetnog vojnog značaja i svi željeznički pravci, a naročito pruge u prifrontovskoj zoni, kao i one koje su se nalazile u pozadini, korištene su u vojne svrhe.⁵ Stoga su se vlasti suočile s izraženim problemom snabdijevanja životnim namirnicama civilnog stanovništva, ali i vojske.

Iskustvo s poremećajem u snabdijevanju iz prvih nekoliko mjeseci rata imper-

- 1 Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrostrugarske vladavine (1878-1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo, 1987, 203-204; Salkan Užičanin, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata (1914-1918), *Historijska misao* 2, Tuzla, 2016, 71-72.
- 2 Govor zajedničkog ministra financija baruna Buriána o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, God. XL, broj 295, Sarajevo, 7. decembra 1917, 1.
- 3 Spoljašnja trgovina Bosne i Hercegovine, *Bosanski Lloyd*, God. II, br. 1, Sarajevo, 1. januara 1920, 8.
- 4 Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. oktobra 1914. kojom se zabranjuje izvoz i prevoz neke robe, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo, 1914, 511-516.
- 5 Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, Sarajevo, 1915, 4-5.

ativno su nametali državnu intervenciju, odnosno da vlasti preuzimu i upravljaju s najvažnijim artikloma ishrane. U tu svrhu bili su izdani ratno-privredni propisi o uređenju i kontroli potrošnje, o uzapćenju žetve i njezinoj podjeli. Zemaljska vlada, 3. augusta 1914, donijela je Zakon o racioniranom i veoma ograničenom snabdijevanju stanovništva životnim namirnicama, odnosno aprovizaciji,⁶ prema kojem je vršena racionalna raspodjela osnovnih životnih namirnica (brašna, hljeba, krompira, žitarica, šećera i dr.) na temelju dnevnih, sedmičnih, odnosno mjesečnih potreba.⁷ Od stanovništva je za vojsku, odnosno ratne potrebe, uzimana (rekvirirana)⁸ razna imovina, a naročito žitarice, tegleća marva i hrana. „Slobodno tržište ponude i potražnje zamijenila je totalna birokratizacija, odnosno, propisivanje i najmanjih detalja ekonomskog života je iznuđeno, s jedne strane, ratnim ciljevima, a s druge nedostatkom roba svih vrsta, čija raspodjela dobiva socijalnu funkciju aprovizacijom i maksimalnim cijenama. Proklamovani sistem koji se razvijao u etapama bio je, uz zadržavanje funkcija ‘slobodne’ trgovine prema novim pravilima podržavljene privrede, mješavina suprotstavljenih interesa u čijem je središtu ostajao krajnji potrošač.“⁹

Ustanove za aprovizaciju bile su opskrbne službe zadužene za organiziranu neposrednu nabavku, raspodjelu i prodaju prehrambene i druge robe široke potrošnje koja je nedostajala. Nabavku su vršile u zemlji i inostranstvu, a potom prodavale u određenim prodavnicama po maksimalno dopuštenim cijenama koje su bile znatno niže od tržišnih. U stvari, po gradovima i varošima obični trgovci, u javnosti poznatiji kao „gibiraši“, od države su dobijali monopol za dodjelu i raspodjelu redovnog, ali oskudnog mjesečnog sledovanja (gibire) stanovništva.¹⁰ Za svaku namirnicu bila je propisana mjesečna količina po osobi, a za kupovinu je trebala iskaznica. Kupovina u prodavnicama aprovizacije bila je otežana, jer je u njima većina stanovništva, zbog nižih cijena, nabavljala robu, pa su se stvarale gužve i čekalo u redovima. Namirnice su se mogle slobodno kupovati i na gradskim pijacama, ali po znatno višim cijenama.¹¹ To je ipak, bio ekskluzivitet onih s dubljim džepom. Dakle, aprovizacija nije podrazumijevala besplatnu podjelu hrane stanovništvu, nego njenu kupovinu po nižoj cijeni koju je određivala državna uprava. Ništa dakle, nije „bilo na poklon, ali je i takvo bilo tokom rata sve nedostupnije na tom kontrolisanom tržištu. Mobilizacijom privredno aktivnog stanovništva, odnosno muške populacije, ostao je veliki broj porodica u gradu bez ikakvih sredstava za život i bio je upućen jedino na novčane potpore koje je davala gradska opština.“¹²

Viškove hrane vlasti su rekvirirale, a izvoz iz zemlje bio je zabranjen bez poseb-

6 Aprovizacija (franc.), ograničeno ali garantirano snabdijevanje uglavnom živežnim namirnicama, najviše u vrijeme rata, ali i miru zbog oskudice prehrambenih artikala, kada se zavodi njihovo racioniranje i dirigitirana raspodjela (distribucija).

7 Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, 19.

8 Rekvizicija (lat.), prisilno oduzimanje imovine privatnih lica i privrednih organizacija (hrane, stoke, motornih vozila, građevinskog materijala, robe i sl.) u ratne svrhe. Oduzimanje imovine vojska je vršila uz odštetu u novcu ili davanje potvrde o preuzetim predmetima.

9 Seka Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine*, Prilozi 46, Sarajevo, 2017, 105.

10 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, 2. izdanje, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998, 467.

11 Vladimir Geiger, Edgar Fabry, *Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu. Aprovizacija, 1914.-1918.*, *Numizmatičke Vijesti* 67, Zagreb, 2014, 89–90.

12 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 107.

nih odobrenja vojnih vlasti.¹³ Pojačana rekvizicija zbog nemogućnosti dobave živeži sa strane, ubrzala je nestašicu prehrambenih artikala, a naročito brašna.¹⁴ Zakonom od 7. decembra 1914. godine Zemaljska vlada bila je ovlaštena da, shodno ratnim uvjetima, preduzima neophodne mjere iz oblasti poljoprivrede, industrije, zanatstva, trgovine i snabdijevanja stanovništva.¹⁵ Desetinama posebnih zakona i naredbi, donijetih u prvom kvartalu 1915. godine, država je uredila opskrbu živežnih namirnica. Zakonom donijetim 29. marta 1915. vlasti su pitanje prometa žita i brašna uredile na način da su sve zalihe žita i mlinskih proizvoda bile stavljene pod zabranu slobodnog raspolaganja, odnosno prerađivanja, trošenja, poklanjanja i prodavanja bez dozvole vlasti. Također, bila je dozvoljena upotreba određenih količina žitarica za prehranu konja i sjetvu. Za prehranu su odmjerile potrošačku kvotu od osam kilograma brašna mjesečno po osobi u gradu, 10 kg na selu, a 12 kg za radnike na težim poslovima.¹⁶ Prema ovoj kvoti godišnje je za jednu osobu bilo potrebno 96 kg žita.¹⁷ U aprilu 1915. godine bile su uvedene iskaznice, cijele ili polovične, kojima je određeno 240 gr miješanog brašna ili griza ili 360 gr hljeba „po glavi“ na dan, ako se radilo o cijeloj kartici. Pravo na cijelu iskaznicu imala su domaćinstva koja nisu posjedovala nikakvih zaliha brašna i žita ili raspolagala samo s dva kilograma po članu.¹⁸

Blizina ratnih dještava osobito je otežala brigu oko prehrane, koja ni u mirno doba nije bila jednostavna, jer se zemlja, iz naprijed navedenog, sama nije mogla uzdržavati. Velike količine žitarica i druge robe morale su se uvesti iz drugih dijelova Monarhije, uglavnom Ugarske, ali dovoljna količina iz niza razloga nije se mogla namaći, radi čega je u nekim kotarevima došlo do nestašica i gladi.¹⁹ Zato je prije nego li u Austriji i Ugarskoj, Zemaljska vlada u Bosni i Hercegovini, naredbom od 3. decembra 1915, sve urede za opskrbu životnim namirnicama ujedinila u „Zavod za promet životnim namirnicama“ u Sarajevu, koji je bio podređen šefu privrednog odsjeka vlade.²⁰ Zavod je imao više ureda koji su osnivani u skladu s potrebama. Njegov osnovni zadatak bio

13 Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. oktobra 1914. kojom se zabranjuje izvoz i prevoz neke robe, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo, 1914, 511–516.

14 Prema pisanju historičarke Seke Brkljače, „već 7. avgusta 1914. komandant tvrđave izdao je proglas da je svako od ovih 20.000 stanovnika [Sarajeva] obavezan da obezbijedi hranu za 40 dana, što je ukupno iznosilo 400.000 kg brašna, 80.000 kg mesa, 80.000 litara mlijeka, 8.000 kg masti, 200.000 kg krompira i povrća i 4.000 kg kafe itd. Komitet za aprovizaciju brinuo se da se te količine nabave i već 15. avgusta izvještava Zemaljsku vladu o teškoćama za aprovizaciju grada. Kada se to sve preračuna po glavi stanovnika, puta godine rata, uz opasku da se na početku operisalo s opštim stavom da će rat kratko trajati, izbio je u prvi plan najvažniji problem grada u ratu, a to je bilo puko preživljavanje, odnosno pitanje ishrane ovisne o uvozu, kao pitanje svih pitanja.“ (S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 110).

15 *Glasnik zakona i naredaba za 1914*, 589.

16 Koliko se radilo o skromnim količinama dovoljno govori podatak da je prema nekim aproksimativnim proračunima stručnjaka za prehranu jedne osobe godišnje potrebno: 300 kg hljeba, 19 kg mesa, oko 116 litara mlijeka, 176 komada jaja, oko 5,5 kg masti, 65 kg krompira, 4 kg zelja i oko 7 kg šećera. (Josip Fleger, *Kruh naš svagdanji, Napretkova Božićna knjiga IV*, Sarajevo, 1937, 48).

17 Koliko je to bila skromna količina, najbolje potvrđuju podaci da je prosječna potrošnja u predratno vrijeme u Austriji iznosila 184 kg, a u Ugarskoj 187 kg žita. (Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Evropi*, Naklada „Naprijed d. d.“, Zagreb, 1997, 206).

18 M. Kujović, *Život u pozadini velikog rata*, 98.

19 Bosna i Hercegovina u ratu. (Službeni podatci), *Glas slobode VIII/32*, Sarajevo 24. aprila 1918, 1.

20 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode VII/36*, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

je iznalaženje neophodnih zaliha hrane za civilno stanovništvo (žita, povrća, stoke, peradi, jaja i drugih namirnica), petroleja za rasvjetu i ogrevnog materijala, te njihova pravilna raspodjela nakon utvrđivanja realnih potreba. Raspodjelu je vršio nakon utvrđivanja viškova pojedinih artikala po kotarima, koje je otkupljivao i distribuirao u ona područja gdje je vladala nestašica. One namirnice kojih nije bilo u zemlji, Zavod je bio dužan da nabavi iz drugih dijelova Monarhije ili novoosvojenih područja po najnižim cijenama, a potom raspodjeli ravnomjerno, svakom stanovniku podjednako, uvođenjem tzv. potrošačkih kartica za raznu vrstu robe.²¹ Trgovačke, tehničke i finansijske agende Zavod je obavljao preko jednog bankovnog konzorcija.²²

Osiguranje privrednog života i prehrana naroda, neovisno od ratnih događanja i međunarodne situacije, bili su dakle, od eminentne važnosti okupacionim vlastima u Bosni i Hercegovini. Ratni zakoni bili su usmjereni u prvom redu na povećanje poljoprivredne proizvodnje, ali i drugim privrednim sektorima. Poljoprivreda na početku rata nije imala značajnijih posljedica. Poljski radovi i žetva 1914. godine uglavnom su uspješno završeni i pored nedostatka radne snage i tegleće marve.²³ Ukupna žetva najvažnijih žitarica, izuzev pšenice, bila je dobra.²⁴ Druge godine rata, tj. 1915. bilo je zasijano 82.110 ha pšenicom, 103.420 ha ječmom, 119.280 ha zobi, 261.640 ha kukuruza. Brojke zasijane površine naredne 1916. porasle su tako da je pšenicom bilo zasijano 97.100 ha, 114.150 ha ječmom, 126.190 ha zobi i 279.620 ha kukuruza, dok je 41,1% zemljišta ostalo nezasijano.²⁵ Ipak, obrađena površina 1915, za 30% prema podacima Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, bila je manja za 30% nego 1914, 1916. za 20%, 1917. za 50%, dok je 1918. godine bilo 60% manje neobrađenih ziratnih površina.²⁶ Pad agrarne proizvodnje, a posebno prinos žita, krompira i grahorica primarnih artikala ishrane, osjetile su se već 1915. godine.²⁷ Prinos glavnih žitarica 1915. bio je manji za 18.000 vagona nego 1914, 1916. 26.000, 1917. 32.000, a 1918. godine za 30.000 vagona.²⁸

Slabi žetveni učinci negativno su uticali na prehranu stanovništva. Nestašicu je pojačavala pojava velikog broja izbjeglica, koje su zbog ratnih dešavanja bile prisiljene da bez igdje ičega napuste svoje domove. Broj muhadžira iz Novog Pazara, te kotareva Višegrad, Čajniče, Foča, Rogatica i Sarajevo, prigodom dva bijega narastao je u jesen 1915. na oko 104.000.²⁹ Mnogi su, osobito prve zime, zbog nedovoljne potpore vlade, da bi preživjeli morali trošiti ušteđevinu koju su imali. Krajem juna 1916. godine vratila se većina muhadžira na svoja ognjišta što je dovelo do određenog olakšanja. Zemaljska vlada u tom pogledu morala se stalno boriti sa skoro nesavladivim teškoćama. Opskrba i promet bili su otežani, osobito od novembra 1915. do februara 1916, prigodom

21 Mina Kujović, Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915.-1918.), *Gračanički glasnik* XIX/34, Gračanica, 2014, 99.

22 M. Kujović, *Život u pozadini velikog rata*, 98.

23 Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, 1.

24 Bosna i Hercegovina u ratu. (Službeni podatci), *Glas slobode* VIII/32, Sarajevo 24. aprila 1918, 1.

25 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode* VII/36, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

26 Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo, 1963, 278.

27 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 1.

28 H. Kapidžić, *Rad Narodnog vijeća SHS*, 278.

29 Uprava Bosne i Hercegovine u ratu, *Sarajevski list* XL/295, Sarajevo, 7. decembra 1917, 2.

navala na Crnu Goru, kada je bilo rekvirirano mnogo željezničkih vagona, zbog čega je prevoz hrane za ugrožene krajeve bukvalno prestao.³⁰ Vlada je, da bi osigurala prehranu stanovništva, svu pažnju usmjerila na uvoz krušnih žitarica. Određene količine uspjela je uvesti iz Monarhije, Bugarske i do augusta 1916. iz Rumunije, ali je i to potom presahlo. Iako je Ugarska vlada doznačila 1916. godine 6.000 vagona krušnih žitarica, uvezeno je samo 4.000, zbog čega se aprovizaciona kvota za seosko stanovništvo morala sniziti na osam, a gradskog na šest kilograma žita mjesečno po osobi. Osim toga, vlasti su uspjele uvesti i nešto krompira, zelja, graha, ali u nedovoljnim količinama.

Pored nestašice, cijene hrane su divljale, naročito u prodaji „ispod ruke“, odnosno švercu, što je dovodilo do lančane reakcije. Bilo je strašno koliko su poskupile neke životne namirnice i artikli manufakturne robe.³¹ Nekonrolisan rast cijena vlasti su pokušavale ograničiti određivanjem maksimalnih cijena, istovremeno apelujući na građane da prijave nezakonitosti trgovaca.³² Poseban problem bio je rekviriranje žita uz znatno niže cijene od prodajnih cijena uvezenog brašna. Na to je upozoravala Trgovačko-obrtnička komora Bosne i Hercegovine tražeći od Zemaljske vlade da izvrši usklađivanje cijena uvezenog brašna s domaćim rekviriranim žitom. Naročito visoke cijene bile su prisutne u gradovima, gdje se prodavalo uglavnom uvezeno brašno. Cijene brašna ravnate su po kupovnim cijenama stranog brašna, kojima se još dodavao iznos od 4% za prevoz, vreće i drugo.³³ Rekvirirano žito, usljed nerodice, isključivo se koristilo za prehranu seoskog stanovništva i sjeme, zbog čega njegova cijena nije mogla utjecati na cijene uvezenog brašna u gradovima. Domaće brašno uopće nije dolazilo u bh. gradove, osim Bijeljine, Bosanske Gradiške, Bosanske Dubice, Prnjavora i dr., koji su se nalazili u privredno aktivnim kotarevima.³⁴

Borba za „goli život“

Teško stanje u zemlji nije nastalo odjednom. Od početka rata stanovništvo je s prehranom imalo teškoća, suočavalo se s raznim restrikcijama, a s obzirom da većina nije imala uštedevine niti zaliha, stanje je protokom vremena bivalo sve teže.³⁵ Dolazak određenih količina hrane iz Rumunije u potpunosti je presahlo nakon 27. augusta 1916, odnosno njenog ulaska u rat na strani sila Antante. Bio je to težak udarac za Monarhiju, jer je Rumunija u prvim godinama rata igrala važnu ulogu u njenoj opskrbi žitom.³⁶ Na to se uz dvije nerodne ratne godine nadovezala neobično duga i oštra zima. Snijeg i led sprječavali su promet, ograničavali dovoz hrane, povećavali potrebu ogrjeva i slabili otpornost ljudi. Čitav svijet osjećao je posljedice rata i njegovu neumoljivu oštrinu. Bosanskohercegovačka javnost bila je upoznata s teškoćama zbog oskudice ogreva i

30 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode* VII/36, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

31 Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu, Sarajevo, 1918, 27.

32 Maksimalne cene za Sarajevo, *Glas slobode* X/3, Sarajevo, 5. januara 1920, 3.

33 Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918, 27.

34 Isto, 26–27.

35 Prehrana i zarade radnika, *Glas slobode* VII/3, Sarajevo, 14. jula 1917, 3.

36 U fiskalnoj 1915/16. godini rumunske zalihe iznosile su 10 miliona metričkih centi žita. (H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, 212).

životnih namirnica inih država.³⁷ Oskudicu hrane vlast je ublažavala aprovizacijom, koja je katkad bila namijenjena svima, ali je zbog nedovoljnih zaliha često dijeljena samo najugroženijim kategorijama i to u skromnim količinama.

Početakom 1917. godine *Sarajevski list* pisao je da tvrdnja „da za vođenje rata treba novaca i opet novaca, danas nije više tako ispravna kao prije. To se vidi već odatle, što države, koje su financijski najslabije, nijesu još dosada pomislile na mir radi oskudice novaca. Mjesto te stare poslovice, rekao bi čovjek da treba iznijeti novu, koja bi ovako glasila: ‘Za vođenje rata treba životnih namirnica, a nadasve žita’. Bez životnih namirnica ne možeš hraniti ljude na bojnopolju ni one na domaćem ognjištu. Ako je ta nova riječ ispravna, tad ne izgleda nevjerovatno, da bi glad mogao ratu učiniti kraj.“ Opskrba s najvažnijim životnim namirnicama na početku 1917. u Bosni i Hercegovini bila je zapala u kritični stadij, jer su domaće zalihe bile skoro potrošene, a nabavka dovoljnih količina iz inostranstva nije bila moguća. Teško stanje nije bilo svugdje jednako. U tuzlanskom, banjalučkom, te dijelovima travničkog i bivačkog okruga u kojima je bilo privredno aktivnijih kotareva, situacija s prehranom bila je nešto bolja, vjerovatno i zato što su u potpunosti ili dobrim dijelom bili bolje saobraćajno povezani. Najteže je bilo u Hercegovini i istočnoj Bosni, jer su ti krajevi najteže osjetili posljedice rata.³⁸ Teške životne prilike koje je narod preživljavao bivale iz dana u dan teže, pa se stanovništvo pitalo „kako izaći na kraj i prehraniti obitelji. Kad koga upitaš, što mu fali, otegne ti nabrajati čitulju bez kraja i konca (...) [a] mnogih životnih namirnica“ samo što je dotjecalo.³⁹

Organi vlasti različitih nivoa i provenijencije, početkom 1917, izvještavali su Zemaljsku vladu o katastrofi koja je zahvatila zemlju usljed nestašice hrane i gladi. I vladini izvještaji za mart i april 1917. pokazivali su očajno stanje, naročito u mostarskom (Bileća, Čajniče, Foča, Gacko, Trebinje, Višegrad) dijelovima travničkog (Glamoč, Livno) i sarajevskog okruga. Prema zvaničnim izvještajima kotarskih i okružnih vlasti, situacija sa ishranom bila je složena i „jedino rano prispjevanje povrća i divljih zeljastih biljaka su donosili izvjesnu nadu u poboljšanje ishrane.“⁴⁰ Krajem februara 1917. žandarmerija je izvještavala o više smrtnih slučajeva usljed gladi. Zemaljski poglavar Stjepan baron Sarkotić, 15. marta 1917, apelovao je na šefa careve vojne kancelarije Merterera da izdejstvuje hitno slanje hrane, jer su dnevno umirale 3-4 osobe od gladi. U apelu je zaključio da se zemlja nalazi na izdisaju i ukoliko se hitno ne interveniše da će za mjesec dana polovina naroda pomrijeti od gladi.⁴¹ Određene količine brašna stizale su ugroženima, ali u nedovoljnim količinama. Za tri godine rata stanovništvo je bilo slabo, iznureno i borilo se za goli život.⁴² Smrtni slučajevi usljed gladi bili su česta pojava. Mada su u zvaničnim komunikacijama vlasti pisale o smrtnim slučajevima od gladi, dugo im je trebalo da to javno priznaju. Zemaljski poglavar Sarkotić tek je 2. au-

37 Teška vremena, *Sarajevski list* XL/46, Sarajevo, 15. februara 1917, 2.

38 Апровизација источне Босне, *Glas slobode* VII/21, Sarajevo, 24. oktobra 1917, 3.

39 Štedimo! *Sarajevski list* XL/4, Sarajevo, 4. januar 1917, 3.

40 Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007, 203; Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX/1957*, Sarajevo, 1958, 20.

41 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 203.

42 Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Glas slobode* VII/36, Sarajevo, 15. decembra 1917, 4.

gusta 1917. javno obznanio da broj umrlih od gladi, po žandarmerijskim podacima, ne prelazi dvije stotine i da je najviše slučajeva registrirano u istočnim krajevima zemlje.⁴³

Na početku 1917. godine vladala je napeta situacija oko snabdijevanja između civilnih i vojnih vlasti, ali i pojedinih dijelova Monarhije. Koliko je kriza bila ozbiljna potvrđuje činjenica da su krajem 1916. godine osnovani austrijski i ugarski središnji uredi za opskrbu hranom. Nedostatak koordinacije i hitnost problema s nedostatkom hrane, naročito nakon ulaska Rumunije u rat, potakli su Cara da 27. februara 1917. ustanovi Zajednički komitet za hranu čije vođenje je povjerio general-majoru Ottokaru Landwehru. Uprava je povjerena licu koje je potjecalo iz vojne uprave kako bi ta ustanova što bolje ostvarila svoje ciljeve. Vladar je neposredno nadgledao njegov rad, a general Landwehr nije imao ovlaštenja budući da je predsjedavao samo informativnim dijelom. Kao i do tada odluke o koordinaciji i opskrbi Austro-Ugarske u cjelini, donosilo je Ministarsko vijeće.⁴⁴ Do osnivanja ovog tijela nije bilo jedinstvenog rješavanja problema ishrane u Monarhiji. Novoformirani Komitet trebao je biti posrednik za prehranu između vojske i civila, odnosno između vojnih i civilnih službi nadležnih za pregovore i nabavke iz inostranstva. Dotadašnja iskustva iz praktičnog života pokazala su potrebu da se uvede što je moguće uža veza među pitanjima ishrane zaleđa i opskrbljivanja vojske. Upravnik kome je povjeren Ured za narodnu ishranu, bavio se kao šef opskrbnog odjeljenja vrhovnog vojnog zapovjedništva, ne samo svim poslovima opskrbljivanja vojske na polju, već i pitanjima ishrane u zapremljenim „neprijateljskim krajevima“, uslijed čega je dobro poznao probleme o ishrani zaleđa. Po preuzimanju dužnosti predsjednik Zajedničkog komiteta dobio je stolicu i glas u Ministarskom vijeću, pa je tako mogao u svim poslovima narodne ishrane odmah i neposredno stupiti u dodir s ministrima i na taj način obezbijediti uredu, kome je bio na čelu, energičnu saradnju ministara u onim pitanjima, koja su, pripadajući resornom području pojedinih ministarstava, bila u vezi s problemima ishrane.⁴⁵ Nakon ličnog obilaska i upoznavanja s teškim stanjem u Bosni i Hercegovini, Landwehr je zaključio da je u brdskim krajevima stanovništvo gladno i da mu hitno treba pomoć. Na njegovu intervenciju ugarska vlada osigurala je dnevnu isporuku od 15 vagona žita.⁴⁶

Četvrtu godinu rata narod Bosne i Hercegovine je s besprimjernom strpljivošću i požrtvovanjem podnosio tešku oskudicu i živio s manjim obrokom hljeba nego i jedan drugi narod Monarhije. Od januara do aprila 1917. moralo se preživljavati bezobzirnom rekvizicijom od seljaka, kod kojih je još bilo nekih zaliha hrane. Stanovništvo u Hercegovini i Krajini, te u istočnim kotarevima srednje Bosne, koji su neposredno trpjeli posljedice rata, bilo je prisiljeno da već u januaru posegne za krompirima za sađenje i sjemenskim žitom,⁴⁷ tako da za narednu godinu nije bilo ni sjemena. Krompir je poslije brašna bio najvažniji artikal za prehranu, ali je do Prvog svjetskog rata stanovništvo malo pažnje polagalo kulturi krompira, iako je njegovo sađenje bilo vrlo korisno, rentabilno, a žetva obilna. Tek je u ratu narod počeo uviđati njegovu važnost

43 Aprozivacija, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 2.

44 H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, 211–212.

45 Narodno gospodarstvo. Austrijski ministar za narodnu ishranu, *Sarajevski list* XL/6, Sarajevo, 6. januar 1917, 4.

46 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 205–206.

47 Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatima žetve, *Sarajevski list* XL/207, Sarajevo, 23. augusta 1917, 4.

u prehrani.⁴⁸ Poslije krompira dolazio je kupus, dok je na grah sirotinja već bila i zaboravila. Ali bez kupusa i krompira nije mogla ni zamisliti da će preživjeti.⁴⁹ Sarajevskoj sirotinji bundeva je pretežno bila glavna hrana, jer je prema cijenama drugih artikala bila prilično jeftinija.⁵⁰ I većina Tuzlaka hranila se bundevama do kasne zime 1916, a pod konac zime nestalo je svega.⁵¹ Živjelo se od davanja iz usta u usta, a o nekom sistematskom aproviziranju nije bilo ni govora. U aprilu je došlo nešto žita od zaplijenjenih količina u Rumuniji. Ali u maju je bilo jasno da se sa postojećim zalihama ne može izaći, jer je i uvoz iz Rumunije potpuno stao, pa su vlasti ionako skromnu kvotu brašna morale umanjiti.⁵² Zbog pothranjenosti, broj mrtvih tokom maja bio je sve veći. Prosječno je mjesečno po osobi trošeno 2-3 kg brašna. Ako se uzme u obzir i činjenica da je valjalo opskrbiti potpunim i povišenim obrokom stanovništvo većih gradova, te radnike ratne industrije, onda je za ostali gladni narod i prosječni obrok od 2-3 kg znatno smanjivan.⁵³ Da bi se mogla izdavati i ta „gladna kvota“ za cijelu državu, dnevno je bilo potrebno 330 vagona žita, a otpremano je samo 17 do 20 vagona.⁵⁴ Vlasti su uspjele osigurati dnevno 4 do 6 vagona žita od ugarske vlade, koja je, inače, tokom rata uvijek pomagala, ali su uglavnom slati u Hercegovinu gdje je stanje bilo kritično.⁵⁵ U proljetnim mjesecima česte pojave bile su krađe i neovlašteni upadi u tuđe bašte radi branja zelenog luka i drugog ranog povrća.⁵⁶ Vlasti su 1917. godine jedan dio izvoza šljive iskoristile za nabavku hrane. Od cjelokupno ostvarenog izvoza suhe šljive te godine, bilo je izvezeno u Monarhiju 200 vagona, odakle je prema ugovoru trebalo kao kompenzacija da se uveze 415 vagona krompira iz Galicije i 200 iz Ugarske. Od toga je međutim, uvezeno samo 292 vagona iz Galicije i 94 iz Ugarske.⁵⁷

Sarajlija Munir Šahinagić u svojim sjećanjima navodi da je 1917. u Sarajevu svega nestalo i da je

ostao tek go, izmučen, ustrašen život (...). Brašna već nestaje, vlasti uvode 'brotkarte', srca se stežu pri jezivoj pomisli na dolazeću sablast gladi, ruke grčevito, ljubomorno kriju ostatke žita i brašna u trapove i podrumne. Doći će, kažu, opet 'rekvizicija', a ona što zateče, to ne ostavlja. Problem života je: preživjeti. Glad crnim stijegom maše nad Sarajevom gradom, koji je prije tri četiri ljeta stenjao od obilja. (...).⁵⁸ U nastavku je naveo da su se strugali po hambaru posljednji ostatci brašna i da teže „nije bilo od postanka, kao sad, u najcrnijoj godini rata, koji proždrije živote najkrasnijih sinova Herceg Bosne, kad nad zemljom našom blagoslovljenom nekad, sablast crne gladi svojim stijegom vihori (...). Šta ćemo. Rat je rat. Nekom rat, nekom brat. (...)

48 Prema svjedočenju jednog vladinog službenika u zimu 1916. godine rekao mu je „jedan težak, da se boji, da će još dotle doći, da će narod morati jesti krumpir.“ (Zemaljska konferencija o prehrani, *Sarajevski list* XL/265, Sarajevo, 3. novembra 1917, 3).

49 Prehrana naroda, *Glas slobode* VII/16, Sarajevo, 6. oktobra 1917, 1.

50 Šta jede siromašni narod?, *Glas slobode* VII/32, Sarajevo, 1. decembar 1917, 3.

51 Aprovizacije Tuzle, *Glas slobode* VII/18, Sarajevo, 13. oktobra 1917, 3.

52 Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatima žetve, *Sarajevski list*, 4.

53 Put odaslanstva vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/59, Sarajevo, 16. marta 1918, 3.

54 Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatima žetve, *Sarajevski list*, 4.

55 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 204.

56 Kradljivci zelenog luka, *Sarajevski list* XL/171, Sarajevo, 8. jula 1917, 4.

57 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

58 Munir Šahinović – Ekremov, *Devetstosedamnaesta... Fragmenti iz gorkih sjećanja, Narodna uzdanica*, Kalendar za godinu 1934. (1352-1353. po hidžretu), God. II, Sarajevo, 1933, 134.

Niko nema ni škramke brašna u kući. Carevina izdala 'brotkarte', pa ako ne misliš crknuti od gladi, valja ti ranom zorom pred 'aprovizaciju', da uhvatiš mjesto, i to ako imaš 'brotkarte', ako nemaš, onda crkni, carevini je to svejedno. Dvadeset dekadograma brašna dnevno na odraslu glavu. Ranom zorom čitavu ulicu varoš pritislule žene i djeca, ljudi i nema, ginu na bojištima za cara. Policisti na ogromnim konjima 'drže red'. Slomljene ruke ili noge, razbijena glava policijskim korbačem obična pojava; sve za dvjesta grama brašna. Bezbroj žena čami od zore do mraka i čekaju da carevina da pola kilograma kukuruznog brašna i šaku soli. Nabračće po grobljima koprive i kad se brašno i kopriva obare, jesti će da ostanu u životu. Drugog nema. Glad.⁵⁹

Državne vlasti uporno su pokušavale iznaći rješenja kako bi pomogle stanovništvu, ali je ta pomoć bila jako skromna. Sumoran opis stanja u Hercegovini pruža jedan izvještaj školskoga odbora Narodne osnovne škole u Rasnome u kojem je navedeno da

ono zemlje, što se je uz teški napor mogao obraditi, uništila (...) suša tako da većina naroda nije mogla ni sjeme, a kamo li što drugo uhvatiti, da sebi glad utiša. Lanjska godina bila je nerodna, ova sada svaku mjeru završila, jer evo 5 mj. kako kiša nije pala, te ne samo da je trava iz korjena usahla, već se je i šumsko drveće gotovo sve posušilo, da jednom riječju sav kraj izgleda kao nepregledno more pržine.

D. Prihod od kojeg smo dosadašnjih godina mogli izdržavati sve svoje i još što zbaciti, bio je duhan. No suša je i njemu tako naškodila, da mjesto prijašnjih stotina i hiljada kvintala, što je narod ovog rajona predavao državi, ove godine, prema procjeni, jedva će dati kojih 40 kvintala.

E. Blago koje nam je davalo hranu, odjeću i obuću zemlju uzdržavalo, napola je smaknuto. Što će biti ove god., po sebi se razumije: smiči, smiči, dok i tebe nestane. Kada nestane blaga, nesta svega i po nas i po zemlju.

F. Pošto ne imamo dovoljno hrane, a moralo se izdurati uopće, spali smo na određenu mjeru žita tj. kvarbe. Ti su se dijelili kako se kome tjelo i svidjelo, te da ne bijaše blaga, trave i divijeg zelja zasigurno bi poskapali od gladi. I tako je u prošloj godini – vidi kroniku rimkt. Žup. Ureda u Rasnu, 16+2 osoba umrlo od gladi. Ako se i ove godine bude tako davati, onda nam ne preostaje drugo van redom (...) umirati.⁶⁰

O prehranbenim nedaćama stanovnika Hercegovine, korisno svjedočanstvo ostavio je i izvjesni Stipo Marković, koji je tokom Prvog svjetskog rata službovao u Trebinju i Mostaru. Iako su državni činovnici imali privilegirani položaj, Stipo navodi da su se on i njegova obitelj napatili.

Dobivali smo na karte iz aprovizacije brašno, šećer i ostalo, ali daj Bože, da je i tog doteklo. Više puta me je pokojna supruga dočekala plačući. Čekala je u redu na brašno ili šećer po 3 sata i kada dođe do nje ili blizu do nje, sveg je nestalo. A vidjela je, kako se nekima daje kroz prozor, ili druga vrata, nekima se dodaje preko reda, za neke se ostavlja u sanduk ili pod sto itd. Prigovori i protesti nijesu koristili, jer, i ako

59 M. Šahinović, *Devetstosedamnaesta... Fragmenti iz gorkih sjećanja*, 135–139.

60 Šimun Novaković, *Slanje hercegovačke djece tijekom Prvog svjetskog rata na prehranu u Hrvatsku i svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine, Zborniku radova: 100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917–2017)*, Mostar, 2020, 23–24; Agneza Szabo, Josip Šilović, voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvog svjetskoga rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 293–309.

su nekad policajci bili prisutni, šutjeli su i nijesu smjeli – valjda iz vlastitog interesa – prigovoriti svemoćnim djelateljima. Rat je, i sila ima prvenstvo. Pravda je bila gurnuta u stranu.

Najviše se dijelilo kukuruzno i proseno brašno i to po 6-8 nedjelja samo proseno ili samo kukuruzno. Bijelo smo vidjeli samo, kako se vozi u menaže i tobože za vojsku. A čuli smo, kako su neki i potajno dobivali po koju vreću. Mati mi je imala slab želudac i nije mogla kukuruzova prokuhati, te je toliko oslabila, da je brzo iza rata preminula, a i supruga mi se razboljela. Kad mi je jedan mladi rodoljub o Uskrsu dao 1,5 kg bijelog brašna, bilo mi je kao da mi je dao toliko zlata. A budući da smo uopće premalo imali brašna kukuruzova ili prosena, tražio sam i kupovao sijerkova i s njime miješao. Tako je bilo i s mesom. Ustao bih u 4 sata izjutra i čekao pred mesnicom, pa nakon 2-3 sata čekanja, vratio bih se prazan, jer je mesa nestalo. Ni druga se hrana nije mogla dobiti. Mlijeko, vrlo rijetko i slabo, grah, jaja i sir nikako, krompir rijetko, a ljeti smo najviše dobivali tikvu i tu kuhali ručku i večeri. I ugaj i drva su se teško i skupo dobivali, a za odjeću i obuću ne treba ni govoriti. Ta je bila jako skupa. Cijene su neprestano skakale. Tako je dakle bilo kod mene, iako sam bio činovnik i imao stalnu plaću. A kako je bilo istom onima, koji nijesu imali ni novaca, ni marve, ni muških glava kod kuće? Mnogima je otac ili hranitelj bio u vojsci i poginuo, ili se uopće nije ni znalo je li živ ili mrtav.

U općinskom radu u Mostaru bili su zarobljeni Rusi. Dakle naši, Slaveni, a bili su blijedi i koštunjavi kao smrt svi bez razlike. A onaj, koji je za njih ‘fasovao’ hranu, bio je rumen i debeo, a govorilo se da je on ‘rusko brašno’ i prodavao i rodbini davao. A vojnici, najviše naši Dalmatinci, koji nijesu bili na fronti, bili su također gladni i ispijeni, jer im je hrana bila prerijetka. Sve se kralo i prodavalo, ili svojim kućama odnosilo. Stog sam ih često vidio, kako prekopavaju smetlišće, pa traže košpice od šljiva, da ih tuku i jedu, a pred mehanama traže kosti, da ih oglođu. Natječu se sa psima. A kada se travke u rano proljeće iz zemlje pokažu, čitavo polje oko Mostara oživi, pa vojnici, žene i djeca ‘piljaju’ (nožem vade) razno bilje, pa ga vojnici odmah kuhaju u svojim šalicama bez ikakove masti ili začina i jedu bez kruha, jedino, ako bi u nj ubacili koje zrno soli. Žene i djeca nose ga kući, da ga sa svojim podijele. Bilo je više puta i svade i tučnjave radi te trave. (Čuo sam da se je tako radilo i u zapadnoj Bosni i Hercegovini, osobito u krševitim krajevima). Žita se u okolici rijetko gdje vidjelo, a ako ga je bilo, onda se i predobro čuvalo i što prije poželo. Ljeti nije bilo ni trava, jer je sve izgorjelo od prevelike žege, a ono nešto vinograda i vrtova dobro se čuvalo.⁶¹

U gradu Tuzli često se dešavalo da krušne karte kod sirotinje propadnu jer cijele sedmice nije bilo brašna. Stanovništvo se prehranjivalo krompirom i bundevama, uz visoke cijene. Gotovo prva tri mjeseca 1917. jela se sama kukuruza, jer nije bilo „ni drama kakvog drugog brašna. Osim toga nije se ni toga davalo po 1.40 kg na osobu nego 1.15 kg“, a ostatak se namirivao s grahom ili prosom. Krompira nije bilo dovoljno ni za sisanje. Gradska aprovizacija bila je razdijeljena u tri stana i to za muške, za žene i za muslimanske žene, ali kad brašna nije bilo po nekoliko dana navala je bila strašna kao i glad. „Po policajnom nekom uregjenju možeš upravo čekati dva dana dok ti dogje reda da dobiješ, ko ne bi novca imao da kupi šta drugo mogao bi umrjeti dok ti dogje reda,

61 Stipo Marković, *Sretna Bosno, Napretkova Božićna Knjiga*, Sarajevo, 1940.

jer za gospodu nema reda, oni na neke konsignacije fasuju i mogu odmah dobiti. Trefi se počesto da se daju na tri ili četiri dana pa onda po dva tri dana u efit dangubi dok dobiješ ono dvije tri kile brašna. Obično se daje brašno za četrnaest dana odjednom, kad ima. Počelo se je davati sada neko raževo ili ječmeno brašno ali gospoda preko svega vremena su imali bijelog brašna, pa i nule.⁶²

Putujući kroz Pale jula 1917. godine jedan putnik zabilježio je da je u dvorištu neke kuće zapazio trinaestero djece koja su se nečemu radovala. To ga je zainteresiralo pa je odlučio da vidi o čemu se radi. Prišavši blizu primjetio je vatru nad kojom je visila jedna velika posuda u kojoj se kuhala kopriva, koju je domaćica mijesila drvenom kašikom. Kada je upitao djecu da li imaju hljeba odgovorili su mu da mjesec dana nisu dobili brašno, a i kada su dobijali nije bilo više od pola kilograma po osobi.⁶³

Na skromne količine hrane koje su dijelile stanovništvu vlasti su stalno uvodile dodatna ograničenja i restrikcije. Polovinom februara 1917. godine Zemaljska vlada izdala je naredbu o ograničenju potrošnje mesa i masti. Naredbom je odredila da se meso, sirovo ili priređeno (kuhano, pečeno, sušeno, soljeno itd.), smije prodavati samo pet dana u sedmici, kao i jela od mesa koja su sasvim ili djelomično bila napravljena od mesa. I u privatnim kućama smjelo se samo pet puta sedmično jesti meso ili jela koja su sasvim ili djelomično napravljena od mesa. Pod mesom se podrazumijevalo sve ono što se moglo jesti od goveda, teladi, peradi i divljači, potom mesne konzerve, sušeno meso (pastrma), suhe butine (šunke), te također i kobasice uz neke izuzetke. Pod ovu zabranu nije spadala pretilina (salo) svježa ili rastopljen, slanina bez mesa, krv, mezag iz kostiju, mesna čorba, te one vrste kobasica koje je posebno označavala zemaljska vlada, a koje su se pravile od krvi ili od unutrašnjih dijelova zaklane stoke. Niže politička vlast morale su odrediti dane kada se nije smjelo prodavati niti jesti meso i mesna jela. Ograničenja su također važila za gostionice i zavode gdje su ljudi jeli izvan svojega kućanstva.⁶⁴

Oskudica žitne hrane i ostalih životnih namirnica, međutim, prisiljavala je narod da jede više mesa. Predsjednik Trgovačko-obrtničke komore Nikola Berković, na jednoj sjednici Komisije za promet velike i sitne stoke, održanoj oktobra 1917. u Sarajevu, izjavio je da je zbog oskudice narod morao pribjeći većoj potrošnji mesa i da će ga u većim količinama trošiti i nadalje. Zatražio je od nadležnih da provjere koliki je godišnji prirast stoke da bi se potreba pokrivala s prirastom, kako se ne bi u potpunosti uništio stočni fond.⁶⁵ Međutim, stanovništvo je iz nužde ili uputom same zemaljske vlade nekontrolirano klalo stoku, da mesom nadoknadi manjak u drugoj hrani.⁶⁶ Po izvještaju kotarskih ureda u zemlji je 1917. godine proizvedeno 63.963 kg bravljeg, 46.183 kg goveđeg i 114.918 kg svinjskog suhog mesa. Za 182.064 kilograma proizvedenog suhog mesa zaklano je oko 6.596 sitne marve, 577 goveda i 5.745 svinja. Zbog velikih navala na mesnice vlasti su uvodile ograničenja kupovine dnevne količine mesa. Ovo se više odnosilo na one s dubljim džepom koji su mogli kupiti mesa koliko

62 Aprovizacija u Tuzli, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 3.

63 Kako naš narod živi, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 3.

64 Ograničenje potrošnje mesa i masti, *Sarajevski list* XL/53, Sarajevo, 22. februara 1917, 2.

65 Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list*, God. XL, broj 227, Sarajevo, 17. septembar 1917, 3.

66 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine, K-1, omot br. 11. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u BiH*.

su htjeli, dok su siromašni molili ispred klaonica da im se da besplatno krvi. Primjetno je bilo da podređene oblasti nisu izvršavale naredbe zemaljske vlade koje su štatile stanovništvo od privredne štete. Naime, nije se pazilo da se poštede od rekvizicije i klanja volovi iz jarma, oteljene krave i druga najpotrebnija stoka. Radi suzbijanja nekontroliranog klanja stoke u nekoliko kotareva uvedeni su nadzornici za promet blagom, koji su se pokazali veoma učinkoviti.⁶⁷

Iako je nad svakom pisanom riječi kao Demaklov mač visila cenzura, vlasti, ipak, nisu mogle sakriti da je narod bio gladan i da je to strpljivo podnosio. U javnosti se polovinom 1917. počelo sve slobodnije pričati i pisati. Do popuštanja medijskih stega i do izvjesnog oživljavanja političkog života došlo je zahvaljujući specifičnim međunarodnim događajima i promjenama na vrhu Monarhije, usljed čega su ponovo počeli izlaziti i neki listovi.⁶⁸ Štampa je pisala da bosanska djeca gladuju i da je situacija s prehranom u istočnoj Bosni užasna. Iz tog vremena „datira u Rogatici groblje umrlih od gladi, kad su mnogi jeli ‘hljeb’ pravljen od samljevenog kočanja i ljeskove rese. Žara, zelje zvano masnik, jedna vrsta divljeg štira, kao i gorušice (urodica žita) bili su redovna hrana izgladnjelom stanovništvu po selima.“⁶⁹ U jednom članku izašlom u *Bosanskoj pošti*, koji je prenio i *Glas slobode* 4. augusta 1917, nepoznati autor, koji je po svemu sudeći bio u bliskoj vezi s bosanskohercegovačkim građanskim političkim krugovima, iznio je stajalište da nijednom narodu u Monarhiji izdržavanje nije bilo teže. Istakao je žalosnu činjenicu da je bilo više slučajeva smrti zbog gladi, mada se nije moglo „govoriti o (...) više hiljada.“ Kritkovao je ugarsku vladu što nije davala dovoljno za prehranu Bosne, iako je njeno stanovništvo „kako na frontu tako i u pozadini izvršilo svoju dužnost prema caru i carevini na takav način, kao jedva koji drugi narod monarhije. (...) Bosanski vojnik, bio on Musliman, Hrvat ili Srbin, veli dalje, borio se svugdje gdje je postavljen takvom hrabrošću i lavovskom smjelošću da je izazvao divljenje svih faktora, sve do najvišeg ratnog Gospodara (...) ali sve to nije ga moglo spasiti od teške oskudice i gladovanja mada je plodna i bogata Hrvatska i Ugarska tako blizu.“⁷⁰ Autor gornjeg članka na kraju je pitao da li je za slabu pomoć kriva samo ugarska vlada i dodao da je dobar dio krivice ležao i na bh. upravi. U situaciji kada je narod teško oskudijevao, mjestimično gladovao, pa čak i umirao, prema tvrdanjama člankopisca, bila je potrebna brza pomoć i energičnija reakcija nadležnih. Radilo se dakle, o borbi za goli život i hitnoj potrebi da se narod u skladu s mogućnostima zaštititi od gladi, rekvizicije i velikih tereta.⁷¹

Stariji su nekako uspjeli preživjeti zimu i proljeće, ali su neishranjeni i obesnaženi dočekali ljeto 1917. godine. Međutim, njihova malodobna djeca koja su veći dio svoga kratkog života bila izložena raznim oskudicama i bez kore „svakdašnjeg“ hljeba bila su životno ugrožena. Savremenici su zabilježili da je zbog oskudice, gladi i raznih bolesti

67 Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/107, Sarajevo, 18. maja 1918, 2.

68 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 103.

69 Grupa autora, *Rogatica*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1966, 80-81.

70 Bosanski problemi, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 1. Ovdje je potrebno napomenuti da je sredinom januara 1918. ukupni opseg opskrbe koju je Ugarska u 1917. dala Austriji, Bosni i Hercegovini i vojsci iznosila 12,7 miliona mtc žitarica, a u svojim skladištima imala zalihe od samo 2,3 miliona mtc, što je bilo jedva dovoljno za opskrbu njena stanovništva. (H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, 215).

71 Bosanski problemi, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 1.

nastao veliki pomor u narodu. Stradahu osobito mala deca. (...) Stanje bijaše očajno pod zimu 1916/17. godine, što ni najstariji ne pamte, natera glad mnoge porodice, čitava sela i krajeve, osobito u Hercegovini i zapadnim delovima Bosne, u Krajini, da se u masama raseljavaju. Započe strahovita seoba naroda u najgore doba, pod zimu. Krenuše povorke bednika, po 200 do 300, kao čopori zajedno, noseći sobom zadnju zleudu imovinu: koji pokrovac, šaku dve brašna od krušaka, žira, kljenove kore ili mekinja – kolevke sa decom. Bogoradeći i proseći, kretahu se od sela, a smrt, redovni pratilac, beležaše njihove tragove. Na sve strane razlegaše se vrisak i kletva iznemoglih staraca i žena i plač gladne, gole i bose, do kraja iznurene, dece.⁷²

Prilog 1. Stanje hercegovačke djece koja su slata na prehranu.
Slika preuzeta iz: *Kalendar Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva Prosvjeta za 1927.*

Kada je prehrambena kriza bila na vrhuncu, a vlasti nisu mogle osigurati dovoljne količine hrane, da bi se spasila najugroženija kategorija – malodobna djeca iz ugroženih krajeva (Hercegovina), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu rado je prihvatila poziv Središnjeg odbora za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika u Zagrebu da proširi svoje djelovanje i organizira izmještanje i smještaj bosansko-hercegovačke djece u sjeverne hrvatske krajeve, prije svega u Slavoniju i Srijem, te u jugoistočne dijelove Ugarske – Baranju, Bačku i Banat. Organizirani su odbori za izmještanje djece i u drugim mjestima, s jedne strane odbori za prikupljanje i otpremanje, a s druge za primanje. Od jula 1917. do 10. septembra 1918. godine bilo je smješteno na prehranu 16.340 djece i to: Bosne i Hercegovine 12.270, Istre 2.114, Dalmacije 1.585, Slovenije 380. Od toga bilo je 8.843 katoličke, 7.375 pravoslavne i 131 islamske vjeroispovijesti. Iz Bosne i Hercegovine bilo je 7.234 pravoslavnih, 4.905 katolika i 131 musliman. Značajan broj djece tako je smješten na prehranu kod bogatijih ljudi: građana i seljaka navedenih krajeva i bio spašen od sigurne smrti. Poslije rata djeca su se najvećim dijelom vratila nazad svojim kućama. Jedan broj ostao je u svijetu i tu završio određene škole i zanate.⁷³

72 Jedna desetogodišnja, Kalendar СПКД Просвјета за 1927, Сарајево, 1928.

73 Опширније о томе видјети у: Једна десетогодишња, *Календар СПКД Просвјета за 1927*, Сарајево, 1928; Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjet-*

Muke s aprovizacijom

Nestašica i glad harali su zemljom, ali su ipak, u najtežoj situaciji bili siromašni slojevi stanovništva koji su teško uspijevali doći do novca za kupovinu hrane pogotovo „na crno“.⁷⁴ Također, nisu imali ni druge robe koju bi mijanjali za hranu, jer se tokom rata sve više osjećala rastuća ekonomska iscrpljenost i nedostatak roba, a trgovina obavljala naturalnom razmjenom dobara, među kojima su hrana i duhan imali prvorazredan strateški značaj.⁷⁵ Robna razmjena zadnjih godina rata postala je dominantna, jer su rast cijena i nemilosrdna rekvizija na svim privrednim poljima opustošili i seosku i gradsku privredu.⁷⁶ Zato je pitanje aprovizacije i njeno uređenje za manje imućne slojeve stanovništva bilo pitanje života i smrti.⁷⁷ Međutim, u organizaciji prehrane koju je vlada organizirala putem aprovizacije, pored svih karti za životne namirnice i sistema koji su trebali ujednačavati život svih ljudi, bijeda nije bila jednaka za sve. „Obični ljudi“ od početka rata hranili su se ispod minimuma koji je bio potreban za fizičko održanje života i vodili borbu da ne umru od gladi. Ti slojevi društva sa strahom su dočekivali svaki novi dan. Zebnja je bila najveća u pasivnim krajevima i mjestima i onim naseljima koja su bila saobraćajno izolirana i bez dovoljno transportnih sredstava. Javnost je na početku 1917. postavljala pitanje da li će se uspjeti prehraniti istočni krajevi zemlje, Hercegovina, veće varoši, pa i gradovi, uključujući i glavni grad Sarajevo?

Aprovizaciju u zemlji vodili su vladini činovnici i narod nije imao uvida u njihov rad. Vlasti su dakle, bile odgovorne za lošu aprovizacionu politiku, kao i razne zloupotrebe i nečasne radnje njenih činovnika. Između ostalog, vlastima se spočitavalo da činovnici i imućniji slojevi društva dobijaju bolje i redovnije brašno i druge namirnice. Zbog protekcionističkih postupaka vlasti, stanovništvo je bilo nezadovoljno, tako da su na adresu vlade iz svih mjesta i krajeva stizale tužbe i protesti.⁷⁸ Zanimljivo je da protesti nisu bili upereni protiv same aprovizacije uopće, nego protiv ljudi, odnosno službenika koji su je provodili. Nezadovoljstvo dakle, nije bilo u tolikoj mjeri zbog nestašice životnih namirnica koliko zbog nepoštenog manipulisanja s njima. Tražila se uglavnom pravednija podjela postojećih zaliha, a najodlučnije protestovalo protiv privilegija i protekcija.⁷⁹

skog rata, Slavonski Brod, 2008; Andrija Nikić, *Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916-1919)*, Duvno, 1974; Hrvoje Malčić, Mislav Gabelica, Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, (ur. S. Tadić, M. Šakota), Zagreb, 2009, 229–272; Mina Kujović, Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917–1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja* 6, Sarajevo, 2010, 35–48; Vlado Puljiz, Prilike u Hercegovini i spašavanje gladne djece u Prvom svjetskom ratu (Osvrt na socijalne i gospodarske prilike, uzroke gladi i ulogu hrvatskih humanitarnih organizacija u spašavanju hercegovačke djece), *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, 183–205; Šimun Novaković, Slanje hercegovačke djece tijekom Prvog svjetskog rata na prehranu u Hrvatsku i svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine, *100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917–2017)*, Zbornik radova, Mostar, 2020, 17–90; Agneza Szabo, Josip Šilović - voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvog svjetskoga rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 293–309.

74 Prehrana i zarade radnika, *Glas slobode* VII/ 3, Sarajevo, 14. jula 1917, 3.

75 S. Brkljača, Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu, 109.

76 *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918*, 25.

77 Prehrana i zarade radnika, *Glas slobode* VII/3, Sarajevo, 14. jula 1917, 4.

78 Aprovizacija, *Glas slobode* VII/6, Sarajevo, 4. august 1917, 3.

79 Aprovizacija u unutrašnjosti zemlje, *Glas slobode* VII/25, Sarajevo, 7. novembar 1917, 3.

U nečasnim i zakulisnim poslovima, koje su omogućavale ratne prilike, učestvovali su, ne samo razni trgovci, nego i mnoge ugledne javne ličnosti.⁸⁰ Činovništvo, jedan od stubova austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, uglavnom stranog porijekla, bilo je kontaminirano korupcijom.⁸¹ Pritužbe po pitanju aprovizacije i zloupotreba, čak i od strane visokih činovnika, bile su svakodnevica. Pod pritiskom brojnih žalbi, krajem januara 1917, o aprovizaciji i zloupotrebama činovnika, javnosti se obratio zemaljski poglavar S. Sarkotić i tom prilikom iznio da su se uz svu „najstrožiju kontrolu dogodile“ nelegalne radnje, koje je on po službenoj dužnosti morao ispitati i utvrditi odgovornost „ne gledajući na osobu niti na položaj.“ U nastavku je dodao da je „najveća zasluga vlade i njezinih organa, da je ona sama naslutila zloupotrebe, te ih otkrila. Mi smo morali dakako postupati s najvećom oprežnošću i puno laganije, nego li da smo imali pouzdane prijave s privatne strane.“ Zatim je razložio svoje stanovište, da kao čovjek koji visoko drži do svoje časti kad nešto neprovjereno čuje „čeka, prije nego li će posumnjati o časti kojega možda nevina.“ Obećao je javnosti da će „prihvatiti te hijene za leđa.“ Na kraju obraćanja iznio je mišljenje da se o „aprovizaciji (...) uvijek mnogo govori. Ima ljudi, koji savjetuju sve moguće. No većinom se pri svemu tomu pokaže, da se to ne može provesti, jer npr. o općim zalihama jedva da se je ikada na čistu, a i tada nastaju poteškoće glede razdjela. Velika je zapreka u dopremi i otpremi, jer sva prevozna sredstva služe u prvom redu vojskovođi, a tek u drugom redu stoje pučanstvu zemlje na raspolaganje. Tako se je doista dogodilo, da je u pojedinim krajevima nastala teška situacija, jer se zalihe, koje su bile spremljene, nisu mogle u tili čas onamo dopremiti. Uglavnom uzevši, ovdje su iste poteškoće kao i u drugim područjima, što leže na neprijateljskim granicama.“⁸² Brojne afere, koje su imale i sudski epilog, dokaz su mnogobrojnih, ali samo onih javno otkrivenih zloupotreba. Zbog korupcije procesuirani su i osuđeni vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo dr. Edmund Gerde i direktor sarajevskog aprovizacijskog ureda Mirko Bradač.⁸³ Sav posao oko nabavke prehrambenih artikala, prije svega žita, gradski komeserijat predao je jednom bankovnom konzorciju.⁸⁴

Svaki dan na sarajevskim ulicama ispred pojedinih dućana i gradske tržnice sakupljeni narod satima je čekao na skromnu količinu životnih namirnica. Većinom su to bile žene i to radničke i onih siromašnijih slojeva društva, te po koja domaćica nižih činovnika kojima novčana primanja nisu omogućavala da drže „služinčad“. U redovima „gladne parade“ ponekad se mogao vidjeti i po koji niži činovnik da lično strpljivo u redu čeka. Ogorčeno građanstvo javno je pitalo gdje je bogati svijet i od čega je živio? Kad i gdje je nabavljao hranu i potrepštine? Navedene primjedbe protezale su se i na više zvaničnike, kojih također, nije bilo u redovima i gužvama pred dućanima u

80 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 106-107.

81 Prilikom izviđaja u vezi s pronevjerama u gradskoj aprovizaciji, izvidni organi ustanovili su da su se i u živežnom skladištu bosansko-hercegovačkih zemaljskih željeznica sklapali sumnjivi trgovački poslovi. Istragom je utvrđeno da su članovi upravnog odbora željeznički komesari: Wilhelm Fischer i Karl Leichner, te blagajnik Johann Kraliček učestvovali u prevari i pronevjeri, kao i glavni knjigovođa Siegfried Wessely. Policijski izvidi utvrdili su pronevjeru tešku više stotina hiljada kruna. (Glavna rasprava protiv Wilhelma Fischera i drugova, *Sarajevski list* XLI/78, Sarajevo, 11. aprila 1918, 3).

82 Preuzv. g. zemaljski gospodar o prilikama Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list* XL/30, Sarajevo, 30. januar 1917, 1.

83 Fedžad Forto, *Afere i prevare u BiH 1914.-1918*, *Prilozi* 34, Sarajevo, 2005, 69.

84 Aprovizacija, *Glas slobode* VII/8, Sarajevo, 18. augusta 1917, 3.

vrijeme kada se sirotinja „krvila“ za hranu. Poznato je međutim, da su vladine uredbe ratne prehrane bile za sve jednako namijenjene. Za sve je trebalo vrijediti pravilo razmjerno jednake količine životnih namirnica, a oni koji su imali višak bili su dužni da ga ustupe gradskoj aprovizaciji „kako ne bi kod podjele iz jednakosti izlazili.“ Prema tome svi su trebali jednako podnosti nedaće, ali po svemu sudeći da nije bilo tako i da su neki zahvaljujući društvenom statusu i skopčanim privilegijama od strane čitavog državnog aparata bili povlašteni. Pojedinci su se zahvaljujući onoj narodnoj „o maslu raditi, a ne oblizati prste“, nelegalno i obogatili.⁸⁵

Na sarajevskoj gradskoj tržnici, posebno nedjeljom, bila je nesnosna gužva, jer je tada i sirotinja kupovala meso. Međutim, meso je već u ranim jutarnjim satima bivalo rasprodano, a „iza 7 sati izdavaše meso samo radnja koja nosi firmu Isak J. Kampos. I kod njega svako pola sata dobiju meso tri osobe. Zateže se namjerno. Ulazi jedan detektiv i naregjuje da izdaje meso brže. Odgovor: Idi ti brajko napolje! I detektiv izadje. Uz to izdaje se samo lošije meso, a bolje se ostavi na stranu. U ovoj mesnici se uvijek tako radi. Jedan naš drug traži da mu dade od onog mesa što ga ostavlja na stranu. Odgovor: Nikad ti ono meso nećeš pojesti! Dakle, protekcija! Ono se rezervira za veću gospodu koje se i ne vidi nikako u tržnici. Otkako je nestalo mesa, na gradsku tržnicu nema se radi čega ni ići. (...) Šta radi komesar tržnice? I na njega su nam došle tužbe, da je jadnim ženama, koje su vriskale i piskale u stisci, govorio ružne riječi. Istog dana (...) neki policajni inspektor, koji je stajao pored zelenog graha, blizu vrata sa Čemaluše, udario je suprugu jednog gragjanina, tako da je s modricama po ruci došla kući.“⁸⁶ U pravadnici sira pomenutog trgovca, prema pisanju *Sarajevskog lista*, iako su izdavane male količine, prodaja sira naprasno je prekinuta, mada se prema procjenama građana u prodavnici nalazilo još 20-tak kilograma. Prisutni su tražili da se nastavi s prodajom, ali je trgovac zatvorio radnju, nakon čega su nastali protesti. Malo kasnije jedan od prodavaca je iznio „sav sir u jednoj korpi pod rukom i nekud ga – odnose.“ Protesti su potrajali neko vrijeme, a potom se smirili. Autor članka na kraju konstatira da će sir „pojesti neko ko malo više znači u ‘društvu’ nego li oni siromasi koji gladni čekahu“ pred dućanom.⁸⁷

Građani Vareša nisu dobili sledovanje brašna od 24. juna do 7. jula 1917. godine, a 7. jula im je izdato samo pola kilograma po osobi. Aprovizacija je raspolagala samo s nekoliko vreća brašna, ali i to je, prema pisanju štampe, čuvala za činovništvo. Građanstvo je tražilo od upravitelja ispostave i načelnika da se bolje pobrinu za prehranu vareškog stanovništva.⁸⁸

Slično stanje s aprovizacijom vladalo je u cijeloj zemlji. Građani Mostara čudili su se da se u jednom gradiću od nekoliko hiljada stanovnika nije mogla organizirati adekvatna podjela ono malo životnih namirnica. Javnost se pitala da li čovjek može ostati ravnodušan kada „svakodevno samo posmatra, a da i ne učestvuje u onim povorkama pred aprovizacijom, kada se ispred toga ogromnog broja sirotinje, koja redovno gubi po pola dana čekajući na red, progura po koji ‘otmjeni gragjanin’, gazda ili efendija, i dok sirotinja mora od reda kupovati ono što joj se dadne, gospodi se ostavlja

85 Iz naše čaršije, *Glas slobode* VII/22, Sarajevo, 27. oktobar 1917, 4.

86 Aprovizacija, *Glas slobode* VII/5, Sarajevo, 28. jula 1917, 2-3.

87 Aprovizacija, *Glas slobode*, 3.

88 Aprovizacija u Varešu, *Glas slobode* VII/3, Sarajevo, 14. jula 1917, 3.

potpuna sloboda izbora, šta više za njih se nagje i onoga što za sirotinju nema: zelenog graha, krompira, spanata itd., dok se sirotinja mora zadovoljiti sa samim skoro tikvama i kupusom, kojeg gospoda zbog njegove kvalitativne vrijednosti nikako ne uzimaju.“? Sve to se prema pisanju štampe dešavalo otvoreno pred očima prisutnih i javnosti i to niko nije demantirao.⁸⁹

Dobrolije su se žalile da aprovizacije kod njih skoro da i nije bilo. Napominjali su da je u svim drugim mjestima aprovizacija građanstva bila donekle uređena, a da se kod njih preko tri mjeseca nije izdavalo brašno. Šećer je dijeljen po 0,5 kg na osobu dok je svuda izdavan 1 kg po osobi. Tvrđili su da masti iz lokalne aprovizacije nikada nisu ni vidjeli. Kada je u novembru 1917. došla izvjesna količina brašna dobojska sirotinja nije mogla dobiti kartu. Navodno im je izvjesni gosp. Marjanović, kada su dolazili po kartu, odgovarao „vi ste dobili cjedulju za šećer pa ne možete dobiti i cjedulju za brašno“.⁹⁰

Aprovizacija u Prijedoru siromašnom stanovništvu je umjesto pšenice dijelila zob, jer je pšenica zahvajujući lihvarima po daleko višim cijenama prodana dalmatinskim trgovcima. I pri podjeli životnih namirnica bilo je zloupotreba. Nije se poštovao red, najprije su robu dobijale činovničke služavke, potom oni koji su poznavali lica koja su dijelila ili bila na kasi, treći su dobijali oni koji su bili jači i mogli „dobro gurati i gaziti preko siromašne malene djece, koje su matere poslale, da one ne izgube zarade, a od koje zavise njihovi i njihove djece životi. I tako ih je bilo mnogo koji su po tri dana čekali dok su dobili nekoliko kila zobi ili drugih životnih namirnica.“⁹¹

U Travniku je od početka 1917. do augusta iste godine stanovništvo putem aprovizacije dobijalo samo po 1 kg brašna po osobi sedmično, a više puta i po 0,5 kg, te nešto suhe šljive i divlje kruške. To je bila hrana koju im je osiguravala aprovizacija. Mesa u gradu je bilo, ali su se Travničani žalili na njegovu skupoću. Jedan kilogram bravetine koštao je 6 kruna. Cijena goveđeg mesa po odluci vlade bila je snižena na 4 krune po kg, ali su mesari najprije podmirivali činovnike, a građanima što ostane. Doduše bilo je u aprovizaciji i geršla i prohe i kahve, ali to je bilo „samo za gospodu“. Bijelog brašna bilo je također, ali uglavnom „za gospodu“. Prema mišljenju javnosti aprovizacija je bila samo za „gospodu“, jer oni su dobijali 1,5 kg brašna sedmično po osobi. Poslije nove žetve nekoliko nedjelja dijeljeno je 1,40 kg brašna, a potom po 1 kg po osobi. Građanima koji su ovrhli 100 kg žita bile su ukinute kartice za brašno, dok je činovnicima koji su također sijali žito dijeljeno brašno na karte. Pošto je žetva izdala kotarski predstojnik je preko telala obavijestio stanovništvo da suši voće i šljive, jer će se preko zime 1917/1918. njima morati hraniti.⁹² Voće je i ranije bilo važan segment u ishrani stanovništva.⁹³ Travničani su imali na raspolaganju i vlašićkog sira, ali i tu je bio problem. Naime, aprovizacija je njegovu prodaju dala na raspolaganje izvjesnom Marku Alaupoviću, koji je imao tvornicu sira, pa je on diktirao njegovu cijenu. Alaupović je kilogram sira prodavao od 8-10 kruna, dok se ranije

89 Kako je u Mostaru, *Glas slobode* VII/25, Sarajevo, 7. novembar 1917, 3.

90 Dobojaska aprovizacija, *Glas slobode* VII/27, Sarajevo, 14. novembar 1917, 2.

91 Prijedorska „Aprovizacija“, *Glas slobode* VII/10, Sarajevo, 1. septembar 1917, 3.

92 Aprovizacija u Travniku, *Glas slobode* VII/12, Sarajevo, 15. septembar 1917, 3.

93 Za vrijeme nerodne 1867. godine mali prinos žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda namjestilo je voće koje je te godine vanredno rodilo, pa „valjani Bošnjak nasuši voća svake vrste i za suve šljive dosti para uze; jedna oka po sto para prodavala se je. (...) Najgore izdade kupus i grah. Nigdi kupusa, a Bošnjaci vole da je pola hrane u kupusu. Ele, ove godine i brez neg biše, jer namisto kupusa služili se s voćem suhvim.“ (Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb, 2003, 347-348).

ista količina mogla kupiti za 4-5 kruna.⁹⁴ Najveće muke s aprovizacijom imale su domaćice, koje su, prema pisanju *Sarajevskog lista*, bile „pravi bojovnici“. One su se dnevno borile sa skupoćom, lihvarima i svim onim poteškoćama, koje je sa sobom donosio rat.

Puna torba karti: za meso, za mast, za šećer, za brašno, za jaja, za duhan, i tako dalje i tako bliže, bez kraja i konca. Sve su te karte pravi vrijednosni papiri, koji su do pred nedavno imali pred tržnicom svoju pravu burzu, koju je naša revna policija rastepala baš u njezinom najljepšem procvatu ... Treba sve te karte čuvati kao oko u glavi. A onda ono 'stajanje u redu?! ... To je kao streljački jarak na fronti!... Eno se danas kod Avdage izdaje petrolej. A treba ga u kući. Sad počinju rane i duge večeri, djeca moraju na večer učiti. Treba se pobrinuti. Oglašeno izdavanje petroleja u 8 sati prije podne... Udarilo 2 sata poponoći sa zvonika katedrale, svukuda tišina i mrkla noć, samo pred Avdaginom magazom kao oživjelo. Dolaze žene. Jedna za drugom. Svaka se žuri, svaka hoće da bude prva. Nema Avdaga puno petroleja. Par litara, i to je sve. A puno mušterija. Dolazi i stražar, čuvar mira, reda i zakona. Počima postavljanje ... Prolazi noćna ura jedna za drugom. Gase se zvijezde i one rijetke ratne lampe, koje uopće gore. Još se ne dani, a eno gradskoga pometaća. Lijeno i pospano zamahuje ratnom metlom. Prah se diže nebu pod oblake, napunio cijelu ulicu neprozirnim velom sitne prašine, koja ide u nos, u oči, vlasi, na odijelo. Već se nakupilo mnogo žena. Nastaje guranje, svađanje o mjesto i prvenstvo. Razviju se temperamentne debate o pitanju, koja je došla par sekunda prije. Često mora takav gordijski čvor presjeći stražar ... Taj čuje kod toga često mnogu gorku ... 'Lahko Vama. Gospoda. Vi ne trebate stajati u redu' ... Što se tu sve ne izkritizira i ne ispsuje da Bog sačuva! Načnu se svi registri, jedna riječ vuče drugu za sobom. Pa i to imade svoju dobru stranu. Ispunjuje i prekida monotoniju, tjera san s očiju, - i u tome ćeretanju prođe noć. Noć na straži pred Avdaginom magazom! Dani se... Pridolaze novi kupci. Žene i djeca, djeca i žene. Kad eto uzbune! Jedna se gospođa sa šeširom na glavi tura naprijed, sad je došla, a hoće prva da se postavi. Od mrmorenja, koje je prati, dolazi do konačnog efekta: šešir odleti s glave kao da ga je ponio tihi vjetar, pa ga nosi, čupa mu perje, dok ga ne baci na smetište... Podižu se kišobrani, flaše, graja, koda je za carevu bradu! Stražar posreduje, miri, uređuje, zapisuje... I tim intermezom prođe nekoliko minuta. Najednoć, uzbuđenje. Svaka se štrcka na svome mjestu, koje kani braniti do zadnjega daha. Ta radi se za pol litre petroleja, koji će 'možda' dobiti. Nije to malenkost ili šala. Ono najgore je prošlo. A sad eno stiske. Gazda dolazi. Jedva se dogurao do dućana. Avdaga ulazi u dućan poput triumfatora. Jučer je fasovao 30 litara petroleja. Vazdan posla ... Kad galama iz dućana... 'Pasji sine, lopove, da ti psuje Avdaga na sva usta. Što bi? ... Našao prazno bure. Praktični hitroprstić neki, kojemu se nije dalo stajati cijelu noć u redu, zavukao se kroz avliju i oširoki dimnjak u dućan, i još prije ponoći ispraznio petrolej... Nasta graja, komešanje. Jedne psuju aprovizaciju, druge Avdaga, treće policiju, pa se uzrujano razilaze kućama neobavljena posla.'⁹⁵

Reakcija vlasti na prehrambenu krizu

U ratno vrijeme postojala je izvjesna solidarnost interesa na privrednom polju između Bosne i Hercegovine i Monarhije.⁹⁶ Svi mjerodavni faktori, u općinama, kotarevima,

94 Aprovizacija u Travniku, *Glas slobode* VII/12, Sarajevo, 15. septembar 1917, 3.

95 Aprovizacije muke, *Sarajevski list* XLI/4, Sarajevo, 5. januara 1918, 6.

96 Po priznanju samog zemaljskog poglavara Stjepana barona Sarkotića „uza sve to što smo upotrijebili sve sile u zemlji, što su nam mogle pomoći, ipak, bismo bili zlo prošli, da nas nije

vladi i ministarstvima, na svojim nivoima preduzimali su određene mjere za rješavanje teškoća građana. Zemaljska uprava nastojala je da sanira prilike nastale ratom, da udovolji hitnim potrebama stanovništva i da poveže prekinute konce privrednog života. Ipak, dok je rat bijesnio teško je bilo uspostaviti normalne prilike, nadasve iz istih razloga koji su i u Austriji i u Ugarskoj prekinuli tok javnoga privrednog života, te uputili narodne energije na druge puteve. K tome u ratom izloženim bosansko-hercegovačkim područjima prilike su zahtjevale oprezno postupanje. Zemaljska vlada trudila se svim sredstvima koje je imala na raspolaganju da prehrambene nevolje ublaži.⁹⁷ Naročite mjere preduzimane su na povećanju zasijanih površina za opskrbu stanovništva. Međutim, zbog nestašice hrane u proljeće 1917. stanovništvo je za prehranu koristilo sjemensko žito i pored najstrožijih naredbi vlasti da se žito za usjev strogo čuva.⁹⁸ Iako se to radilo iz nužde za goli opstanak, ipak, uticalo je da je zasijana površina žitom 1917. (333.160 ha), bila manja nego 1916. godine.⁹⁹

U jednom ekspozeu koji je o prehrani stanovništva Bosne i Hercegovine dostavljen Austro-Ugarskom caru, navedeno je, između ostalog, da je početkom 1917. godine narod „Bosne i Hercegovine došao (...) do skrajnje granice izdržljivosti i počinje u većoj mjeri od gladi umirati.“¹⁰⁰ Suočene s takvom krizom vlasti su bile prisiljene na seriozniju i energičniju reakciju. Jedna od najvažnijih ratnih mjera vlasti na polju narodne prehrane bila je njeno upravljanje s hranom. To je iziskivalo da se na početku svake nove godine postavi privredni plan po kome je trebalo ustanoviti i jednako razdijeliti postojeće zalihe.

Kako bi stvorile osnovu za rad zemaljske uprave i pojedinih oblasti na području prehrane stanovništva, kao i u svim granama privredne uprave u ratu, Vlada je početkom jula 1917. naredila da se obavi pouzdan i tačan popis zasijanih parcela, ljetine, stanovništva i stoke.¹⁰¹ Uspostavljeni sistem rekvizicije, odnosno oduzimanje viškova hrane od proizvođača za pokriće vlastite potrebe, odlučila je provesti tek nakon popisa.¹⁰² Jako važno bilo je utvrditi tačnu količinu žetve. Uredbama uvedenim u ratno vrijeme bilo je utvrđeno koliko se smjelo trošiti, pa samo ako se znalo koliko se imalo za pokriće potreba bilo je moguće jednako i pravedno podijeliti onim krajevima i osobama koji se nisu mogli sami opskrbiti. Događalo se u pojedinim kotarevima da su vlasti manje dijelile neopskrbljenim osobama, jer se viškovi nisu mogli svuda u potpunoj mjeri preuzeti. Za djelomično slab uspjeh uredovne rekvizicije krivica je prebacivana na poljoprivredne prilike (mala gazdinstva, razasuti seljački posjed, loše komunikacije, nedostatak transporta), a djelomice na težnje proizvođača da

najtoplije pomagala kraljevska ugarska vlada, a na čelu joj grof Tisza. U istinu zahvaljuje Bosna i Hercegovina velikim dijelom dobrohotnosti mjerodavnih ugarskih faktora, što su se za teško vrijeme rata skoro nesmetano mogle uzdržavati.“ (Preuzv. g. zemaljski gospodar o prilikama Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list* XL/30, Sarajevo, 30. januar 1917, 1).

- 97 Ekspoze zajedničkog ministra financija Stjepana barona Buriána de Rajecz, držan u sjednici odbora za poslove Bosne i Hercegovine austrijskih delegacija u Beču, 6. decembra 1917, *Sarajevski list*, God. XL, broj 298, Sarajevo, 11. decembra 1917, 2.
- 98 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 1.
- 99 Vijećanje o aprovizaciji Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, God. XL, broj 263, Sarajevo, 31. oktobra 1917, 2.
- 100 Put odaslanstva vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, God. XLI, broj 59, Sarajevo, 16. marta 1918, 3.
- 101 Popis ljetine, pućanstva i marve u gradu Sarajevu, *Sarajevski list*, God. XL, broj 179, Sarajevo, 17. jula 1917, 2.
- 102 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, God. XL, broj 242, Sarajevo, 6. oktobra 1917, 1.

svoje viškove ili barem dio sakriju od vlasti i s njima slobodno raspolažu.¹⁰³ Da bi se otklonile sve neregularnosti zemaljska vlada je svojom naredbom od 29. maja 1917. godine propisala kako se prima i upisuje žetva, dok je uređenje potrošnje trebalo izvršiti poslije završetka žetve. Određeno je kao i ranije da sakupljanje žita, pšenice i drugih agrarnih proizvoda vrše kotarska vijeća i kotarske oblasti.¹⁰⁴ Provedbenom naredbom od 25. juna 1917. godine bilo je uređeno potrošnja tako da se zadržala kvota po kojoj je na glavu gradskog stanovništva dolazilo 6 kg brašna, proizvođača (koji se sami opskrbljuju) 10 kg žita i kvota neopskrbljenih, osim seoskog stanovništva, koje je upućeno na uzimanje iz propisanih suvišaka zaliha kod oblasti, na 8 kg žita po osobi mjesečno. Povećanje količine po glavi zavisilo je od ishoda domaće žetve i mogućnosti uvoza iz Ugarske i drugih novoosvojenih krajeva.¹⁰⁵

Nakon popisa na temelju provjerenih podataka o zasijanoj površini vlada je utvrdila da Bosna i Hercegovina, i pod uvjetom da žito dobro rodi, nije mogla sama pokriti potrebe i morala je tražiti pomoć od Austrije i Ugarske.¹⁰⁶ U stvari žetva je bila katastrofalna, pa je vlada morala užurbano raditi na nabavci većih količina žita. Naime, za prehranu 1.828.852 stanovnika, koliko ih je evidentirano popisom 1. jula 1917, trebalo je osigurati 21.158 vagona žita, a domaća žetva prelazila je nešto malo više od 10.000 vagona. Dakle, nedostajalo je preko 11.000 vagona i samo je uvozom te količine bilo moguće prehraniti narod, uz uvjet da se viškovi zaliha kod proizvođača u zemlji najrigoroznije i najsavjesnije prikupe i otkupe. Rekvizicija se dakle, morala bezobzirno provesti u cijeloj zemlji u smislu postojećih propisa i urediti potrošnja, tj. strogo provođenje i kontrola propisanih obroka po glavi.¹⁰⁷

Prije nego što je zemaljska vlada postavila privredni plan za 1917. održala je jednu konferenciju na kojoj su učestvovali najiskusniji eksekutivni činovnici u zemlji, koji su se od početka rata bavili ratnom privredom. Konferencija je držana 3. i 4. oktobra 1917. pod predsjedanjem zemaljskog poglavara,¹⁰⁸ odnosno njegovog zamjenika i u prisutnosti odjelnih predstojnika administrativno-političkog i privrednog odjeljenja, okružnika svih šest okruga, više kotarskih predstojnika, upravitelja prometnog zavoda za životne namirnice i njegovih referenata i vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo. Glavno pitanje na konferenciji bilo je opskrbljivanje zemlje brašnom, jer je žetva bila slaba i prehrana stanovništva, na temelju provedenog popisa ljetine i podnesenih izvještaja od strane prisutnih okružnika i kotarskih predstojnika, bila upitna.

Posebno pitanje o kojem se raspravljalo na konferenciji bilo je zatvaranje pojedinih kotareva, zbog čega se aprovizacija u pasivnim kotarevima sastojala u tome da su jednostavno dijeljene one životne namirnice koje su bile pod upravom lokalnih vlasti. Aprovizacioni odbori tih pasivnih kotareva morali su od zemaljske vlade tražiti dozvolu da kupuju životne namirnice u drugim kotarevima. Međutim, privredno aktivniji kotarevi (Posavina i Semberija), pak, kako se često događalo, zabranjivali su

103 Vijećanje o aprovizaciji Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, God. XL, broj 262, Sarajevo, 30. oktobra 1917, 2.

104 Govor zajedničkog ministra financija baruna Buriána o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, God. XL, broj 295, Sarajevo, 7. decembra 1917, 2.

105 Naša prehrana, *Sarajevski list* XL/174, Sarajevo, 11. jula 1917, 1.

106 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 1.

107 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode* VII/17, Sarajevo, 10. oktobra 1917, 3; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2.

108 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 1.

izvoz pozivajući se na svoju vlastitu potrebu. Takav odnos može se razumjeti u smislu da su se neki upravitelji kotareva brinuli u prvom redu za potrebu svog lokalnog stanovništva, ali je morao postojati osjećaj odgovornosti za cijelu zemlju. Zato se iz pasivnih kotareva tražilo od nadležnih da hitno riješe pitanje slobodne kupovine i prenosa najnužnijih namirnica iz jednog mjesta u drugo.¹⁰⁹

Situacija s hranom bila je najkritičnija u Hercegovini, istočnoj i dijelovima zapadne Bosne, gdje je zbog suše žetva ljetnih usjeva bila skoro potpuno uništena.¹¹⁰ Zato je vlada svojim privrednim planom za 1917/18. godinu izvršila diobu pojedinih kotarova prema stanju njihove opskrbe i to: na vrlo oskudne kotarove (većina kotarova u Hercegovini i istočnim krajevima koji su početkom rata bili devastirani), kotarove koji su se uz neke dodatke svojim vlastitim zalihama mogli uzdržavati iz sredstava centrale zemaljske aprovizacije (Zavoda za životne namirnice), kotareve koji se sami nisu mogli prehraniti i konačno na kotarove u kojima je bilo viška hrane. Uz prve dvije kategorije od prometnog Zavoda za životne namirnice potrebne količine brašna odnosno žita dobijali su i veći gradovi, naročito zemaljski glavni grad Sarajevo i veća industrijska poduzeća.¹¹¹ Dakle, vlada je odredila neke prioritete u svom djelovanju.

Suša 1917. godine nepovoljno je djelovala i na rod krompira i povrća. Krompirom je bilo zasađeno 11.450 ha, te se u najboljem slučaju očekivao prihod od 50 kvintala (q) po hetaru, odnosno 5.800 vagona. Naredbom zemaljske vlade sav rod krompira stavljen je pod zapljenu u korist Zavoda za promet životnim namirnicama i to ona količina kod svakog proizvođača koja je prelazila njegovu potrebu. Kao potreba proizvođača smatrala se količina od 100 kg na glavu za hranu, 200 kg na dunum za sjeme i potreba za hranu stoke (krmu), koliko je to određivala politička oblast prvog stepena. Pri tome se za krmu smio upotrijebiti samo sitni i krompir koji nije moga prezimiti. Dotična naredba nije se odnosila na cijelu zemlju, nego samo na privredno aktivne kotareve u kojima je i proveden popis zaliha i utvrđeni viškovi, koje je Zavod otkupljivao. Glavna svrha naredbe bila je osiguranje što veće količine sjemena, kako bi se uzmoglo na proljeće zasijati što više krompira.¹¹² Nadležni su dakle, nastojali osigurati veću domaću proizvodnju i smanjiti uvoz krompira iz Monarhije, jer je to iz prethodnih godina bilo uvijek skopčano s gubicima i u robi i u novcu. Pored transportnih teškoća pri uvozu krompira za hranu, često se dešavalo da krompir pri većim dobavama strada od kvarenja i mraza.¹¹³

Nekontrolirano klanje stoke i ujedno pravilna oskrba zemlje mesom za 1917. godinu, Vlada je pokušala riješiti tako što je izvršila popis stoke, a potom postavila plan za pokriće potreba koji je bio baziran na egzaktnim podacima. Prethodo se na poziv zemaljske vlade sastala Komisija za promet velike i sitne stoke da ustanovi koliko ima stoke, koliko se moglo upotrijebiti za prehranu naroda i vojske, a da pri tome

109 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode*, 3; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2.

110 Vijećanje o aprovizaciji Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list* XL/262, Sarajevo, 30. oktobra 1917, 2.

111 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode*, 3; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2.

112 Narodno gospodarstvo. Uređenje prometa sa krumpirima i sa sjemenom od luka, *Sarajevski list* XL/272, Sarajevo, 10. novembra 1917, 5.

113 Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode* VII/18, Sarajevo, 13. oktobra 1917, 3

ne budu oštećeni ni poljoprivreda ni uzgajivači, osim u slučajevima kada je vojnička uprava ispostavljala veće zahtjeve. Sjednicu je otvorio zemaljski poglavar Stjepan Sarkotić i tom prilikom prisutne upoznao da je glavni cilj konferencije da se osigura opskrba naroda živim blagom i mesom na najbolji način.¹¹⁴ Potom je okružnik Müller šef Zavoda za promet predočio prisutnima rezultate popisa stoke iz 1910, 1916. i 1. jula 1917. godine, naglasivši pri tome da je zadnji popis najpouzdaniji jer je izvršen od kuće do kuće. Prema popisu iz 1917. bilo je: 1.175.167 goveda (242.158 volova, 375.339 krava, 279.364 junadi i 259.381 tele), 153.412 konja, 1.795.363 ovce, 663.310 koza i 269.896 svinja. Prirast stoke prema tvrdnjama okružnika bio je veći u odnosu na 1916. i to: goveda za 108.576 (volova 10.895, krava 37.277, junadi 6.432, teladi 53.975), konja 24.139, ovaca 393.118, koza 59.616 i svinja za 14.590 grla.

U drugoj tabeli vladin predstavnik iznio je plan potreba i pokrića stoke za klanje za period od 1. oktobra 1917. do 31. marta 1918. godine. Na osnovu prezentiranih podataka konstatirao je da su ukupne zalihe stoke u svih šest okružja iznosile 1.175.167 grla.¹¹⁵ Za klanje je trebalo: 38.364 goveda, 200.827 ovaca i 24.992 koze, dok je za potrebe tovljenja, proizvodnju mlijeka i vune, te poljoprivrede, za bazu se uzimalo da jedan par volova obrađuje 10 ha, trebalo 180.155 volova, 18.928 bikova, 371.588 krava, 273.784 junadi, 254.197 teladi, 1.303.243 ovce i 300.958 koza. Prema tome postojao je višak: 62.000 volova, 3.751 krava, 5.580 junadi, 5.184 teladi, 492.120 ovaca i 362.352 koze, pri čemu je 1% krava i 2% junadi i teladi bilo planirano za klanje.¹¹⁶ Po tom detaljnom planu za pokriće potreba po okruzima trebalo je:

- › za grad Sarajevo: 5.800 goveda, 10.600 ovaca i 3.700 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima u Sarajevu, Visokom, Travniku, Brčkom, Gradačcu, Vlasenici, Prnjavoru, Jajcu, Livnu i na godišnjim vašarima;
- › za grad Tuzlu: 850 goveda, 500 ovaca i 580 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pijacama toga okružja;
- › za grad Banju Luku: 2.100 goveda, 2.400 ovaca i 300 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima toga okružja;
- › za grad Bihać: 480 goveda, 500 ovaca i 200 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima toga okružja;
- › za grad Travnik: 1.200 goveda, 3.500 ovaca i 1.100 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pazarima toga okružja;
- › za grad Mostar: 1.400 goveda, 3.800 ovaca i 4.000 koza, koje su se trebale nabavljati slobodnom trgovinom na pijacama kotara Mostara, Konjica, Nevesinja, Ljubuškog, Livna i Duvna;
- › za željeznička i industrijska poduzeća: 2.834 goveda, koja su se trebala nabavljati na pazarima u kojima su bila smještena poduzeća;
- › za vojničku upravu: 1.300 goveda i 130.000 ovaca, pri tome su se goveda trebala nabavljati u okružjima Banjoj Luci, Bihaću, Travniku i Tuzli, dok se 80.000 ovaca trebalo kupiti u okružju mostarskom, a 50.000 u travničkom;

¹¹⁴ Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list* XL/227, Sarajevo, 17. septembar 1917, 2.

¹¹⁵ Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list*, 3.

¹¹⁶ Aprovizacija. Meso i siromašni slojevi naroda, *Glas slobode* VII/13, Sarajevo, 22. septembra 1917, 2; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, 2; Prehrana Bosne i Hercegovine, *Glas slobode*, 3.

- › za kotarske gradove: 10.700 goveda, 49.527 ovaca i 15.112 koza, koje su se trebale nabavljati na njihovim pazarima. Okružne oblasti imale su obavezu da podijele potrebe pojedinim kotarima na osnovu njihova plana za pokriće.¹¹⁷

Kako bi unaprijedila aprovizaciju početkom novembra 1917. Zemaljska vlada izdala je okružnicu na sve kotarske urede da odmah sazovu sjednice kotarskih vijeća i pretresu sva pitanja potrebna za osiguranje prehrane. Pozvala je kotarska vijeća da se potpuno upute u odredbe aprovizacije i u poteškoće koje postoje na tom polju. Osim toga, morala su izabrati jedan stalan odbor kotarskog vijeća za prehranu, koji je trebao sudjelovati u uredskoj aprovizaciji, te djelovati kao savjetujući organ kotarskom vijeću za prehranu. Odbor se sastojao od maksimalno pet članova i morao je održavati sjednice najmanje jednom mjesečno. Bili su ovlašteni da na odborska vijećanja pozovuiskusne članove kotarskog vijeća ili druge vješte ljude i da djeluju kao stalno vijeće u svim onim poslovima kotarskog ureda za koje je naredbama na ratno-privrednom polju predviđeno sudjelovanje vijeća, a naročito kod popisa i preuzimanja viška zaliha, rekvizicije, kontrole nad trošenjem i diobom kao i pri utvrđivanju cijena za najvažnije životne namirnice na temelju postojećih maksimalnih cijena, odnosno nabavne cijene, te konačno u svim akcijama vlasti koje su bile usmjerene na povećanje proizvodnje, osiguranje sjemena, radnih snaga i stoke za rad. Članovi odbora trebali su djelovati kao pouzdanici vlasti i javljati kotarskom uredu za sve nekorektnosti proizvođača, konzumenata, komisionara itd.¹¹⁸

Uobičajena pojava na ulicama gradova i mjesta bila je stiska pred dućanima gdje se prodavalo brašno i životne namirnice.¹¹⁹ Da bi se olakšalo narodu nabavka životnih namirnica koje su se dobivale na karte, vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo izdao je krajem februara 1917. naredbu da se izvrši dobrovoljno rajoniziranje grada. Svaki posjednik hljebne karte imao je obavezu da pred nadležnim povjerenstvom, u smislu naredbe, navede trgovca kod kojeg je namjeravao kupovati brašno i ostale životne namirnice koje su izdavane na karte, te pekara kod kojega je želio kupovati hljeb.¹²⁰ Radi provođenja ove odredbe svi trgovci i pekari koji su namjeravali uzeti robu od aprovizacionog ureda bili su dužni da se prijave kod gradskog poglavarstva.¹²¹ Općinstvo je bilo dužno navesti trgovce koji su u povjerenstvenom lokaluu bili odabrani za prodaju. Nakon izbora trgovca, kupac je mogao navedene životne namirnice samo kod njega nabavljati, a trgovac sa životnim namirnicama smio dodijeljenim mušterijama u propisanoj količini po preuzimanju karti za životne namirnice, te na temelju legitimacije kupca, robu izdavati. Trgovci su trebali dobijati onoliku količinu robe kojom su mogli u propisanoj mjeri namiriti dodijeljene mušterije. Time su gužve i stiska pred dućanima trebali prestati. Jednom trgovcu doznačavano je najmanje 100, a najviše 500 kupaca. Prodavači kod kojih se prijavljivalo manje od 100 kupaca nisu dobijali dozvolu za prodaju, a njihove mušterije dodijeljivane su najbližem trgovcu u istom rajonu. Suvišak od 500 mušterija koji su se prijavljivali kod nekog prodavca, dodjeljivan je

117 Vijećanje zemaljske komisije o prometu velike i sitne stoke, *Sarajevski list*, 3.

118 Zemaljska konferencija o prehrani, *Sarajevski list* XL/265, Sarajevo, 3. novembra 1917, 3.

119 Bespotrebne stiske pri kupovanju brašna, *Sarajevski list* XL/52, Sarajevo, 21. februara 1917, 2.

120 Izdavanje životnih namirnica građanstvu u Sarajevu, *Sarajevski list* XL/58, Sarajevo, 27. februara 1917, 3.

121 Kupovanje životnih namirnica kod trgovaca i pekara, *Sarajevski list* XL/53, Sarajevo, 22. februara 1917, 3.

drugom trgovcu. Nakon završenog rajoniziranja, jedino dozvolom vlasti, u izuzetnim slučajevima bila je dozvoljena promjena trgovca od strane kupca. Mušterije trgovca kojemu je radi kazne aprovizacija uskratila dalju opskrbu, dodijeljivane su drugim prodavcima i to je javno objavljivano. Kako bi se spriječile zloupotrebe s kartama za životne namirnice i trgovcima omogućio uvid da li je i do kojeg iznosa stranka bila ovlaštena da kupuje robu, kupcima su nadležne vlasti izdavale legitimacije. Svaki trgovac dobijao je spisak mušterija u kojem su bili naznačeni svi podaci legitimacione karte i količina robe koju je mušterija mogla kupiti. Samo na temelju te legitimacije trgovac je smio prodavati robu i osvjedočiti se koju količinu je smio izdati dotičnoj stranci.¹²² Grad je tako bio podijeljen u deset područja u kojima su bili određeni trgovci i pekari kod kojih su stanovnici odnosnih područja podmirivali svoje potrebe.¹²³ Međutim, brzo se pokazalo da je veći dio građanstva omalovažavao objave o rajoniziranju, te kada je uvidjelo da ne može bez iskaznice dobiti karte za životne namirnice, počelo je podnositi zahtjeve za njihovo izdavanje. Ova kasnija prijavljivanja, kojih je bilo na hiljade, otežavala su razdiobu sve dok vlasti nisu završile proces izdavanja iskaznica.¹²⁴ Slična podjela urađena je i drugim velikim sredinama.

U Sarajevu je polovinom marta 1917. godine, uz gradsku narodnu, otvorena i ratna kuhinja čija je namjena bila priprema jeftinoga ručka siromašnom građanstvu. Ratna kuhinja priređivala je obroke koji su se sastojali od 1/2 kg povrća i komada hljeba od 15 dkg po cijeni od 40 h, a s dodatkom mesa od 10 dkg po cijeni od 70 h. Veći dio građanstva nosilo je jelo kući, a ograničeni broj mogao je objedovati u kuhinji. U početku je dnevno spremala jelo za 2.000 lica. Osobe koje su uzimale ručak iz ratne kuhinje morale su unaprijed za nedjelju dana uplatiti odgovarajući iznos, te ujedno navesti tačno vrijeme kada su planirale ručati. Podjela ručka vršila se u 11, 12 i 13 sati u narodnoj kuhinji na Bendbaši. Prilikom prijavljivanja i uplate svaka osoba dobijala je određeni broj karata na osnovu kojih je uzimala jelo.¹²⁵

Polovinom aprila 1917. vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo obavijestio je javnost da će gradsko poglavarstvo ubuduće redovno izdavati pretičuće životne namirnice siromašnom građanstvu, a naročito porodicama rezervista. Najprije su gradske vlasti besplatno na 4.000 familija razdijelile 20.000 kg kisela kupusa, a potom je nedjelju dana kasnije dijeljeno svježije meso, pošto na zalihama drugih životnih namirnica nije bilo. Prema dostupnim izvorima, dijelilo se uglavnom meso ili brašno, zadnje samo uz predaju hljebnih karata.¹²⁶ Povjerenik je također izdao objavu da se radi opskrbe grada povrćem i zeleni sva za obrađivanje podesna zemljišta bezuvjetno obrade i zasiju.¹²⁷ Sarajevo je tako izgubilo sve svoje đul-bašte i pretvorilo ih u obavezne administrativno propisane povrtlarnice, da bi makar za neznatne količine amortizovalo opasnost od hronične gladi.¹²⁸ Slično stanje bilo je i u drugim gradovima u kojima su slobodne zelene površine bile razdijeljene za obradu i sijanje.

122 Izdavanje životnih namirnica građanstvu u Sarajevu, *Sarajevski list*, 3.

123 Rajoniziranje hrane u Sarajevu, *Sarajevski list* XL/69, Sarajevo, 10. marta 1917, 2.

124 Izdavanje životnih namirnica po rajonima, *Sarajevski list* XL/77, Sarajevo, 18. marta 1917, 2.

125 Ratna kuhinja u Sarajevu, *Sarajevski list* XL/82, Sarajevo, 23. marta 1917, 2.

126 Dijeljenje životnih namirnica potrebnim familijama, *Sarajevski list* XL/105, Sarajevo, 18. aprila 1917, 3.

127 Obradivanje zemljišta u gradu, *Sarajevski list* XL/105, Sarajevo, 18. aprila 1917, 3.

128 S. Brkljača, *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu*, 110.

Da bi zaustavila pomor novorođenčadi i djece mlađe od 10 godina, Zemaljska vlada je polovinom novembra 1917. razaslala naredbu svim političkim vlastima da obezbijede dovoljnu ishranu trudnim ženama ili podojiljama, te jednu kartu više za brašno u svim slučajevima gdje je liječnička svjedodžba potvrđivala da radi trudnoće ili dojenja žene trebaju obilniju hranu. Ta veća količina brašna iznosila je 50% sledovanja ili 2,80 kg mjesečno.¹²⁹ Osim toga te žene su pri kupovini životnih namirnica trebale imati prednost pred drugim licima. Ako su pak, bile siromašne, onda im je nadležno mjesto za aprovizaciju moglo besplatno dati te uvećane količine brašna na račun svojih viškova, ukoliko ih je posjedovalo. Nadalje mogla su siromašnim trudnim ženama ili podojiljama iz tih viškova dati i srazmjernu novčanu pripomoć, ako zaista nisu bile sposobne za rad.¹³⁰ Ovom mjerom vlada je preduzela jedan vrlo važan korak u vršenju socijalne skrbi, jer u teškoj životnoj borbi kakva se 1917. vodila za preživljavanje majke s dojenčadima bile su posebno ugrožena kategorija.

Posljedice gladi

Kvantitativna i kvalitativna ishrana tokom rata bila je slaba, ali je kvalitativna ipak, bila slabija, jer je hrana koja je trošena bila nekalorična. Oskudna i jednolična ishrana posebno je pogađala djecu, jer je utjecala na njihov fizički i umni razvoj i slabila imuni sistem.¹³¹ Nema nikakve sumnje da su loše prehranbene prilike katastrofalno utjecale na zdravlje stanovništva, koje je zbog neuhranjenosti i iscrpljenosti umiralo od gladi i običnih bolesti.

Prema nekim istraživanjima za vrijeme Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini živote je izgubilo oko 360.000 osoba, odnosno 19% njene cjelokupne populacije.¹³² Posljedica velikih ljudskih gubitaka nisu samo ratna djestva, nego i loši životni uvjeti i povećanje općeg procenta smrtnosti kod stanovništva. Prema podacima Starateljskog odbora za zaštitu majki i dojenčadi u razdoblju 1915–1917. godine broj smrtnih slučajeva u Bosni i Hercegovini iznosio je 150.314, od čega je 65.346 otpadalo na djecu do deset godina života i to: 12.867 na dojenčad do 6 mjeseci, 11.248 od 6 mjeseci do godine, 31.039 od 1 do 5 godina i od 5 do 10 godina 10.192 slučaja.¹³³ Ljubljanski list *Slovenec*, pak, objavio je 31. jula 1918. godine da je po službenoj statistici u Bosni i Hercegovini samo za dvije godine rata (1916. i 1917) umrlo 163.000 djece ispod 10 godina. Njegove navode demantirao je *Sarajevski list* koji je na osnovu podataka koje je dobio od vladinog statističkog odsjeka objavio da je 1914. umrlo 26.474 djece, 1915. 30.447, 1916. 25.935 i 1917. godine 18.130 djece. Dakle, prema službenim podacima statističkog odsjeka u četiri godine (1914-1917) rata umrlo je 100.986 djece ispod 10 godina.¹³⁴ U bosanskoher-

129 Trudnice i dojilje morale su se javiti u gradski fizikat gdje im je liječnik besplatno izdavao uvjerenje da su trudne, odnosno da doje djecu. S tim uvjerenjem javljale su se nadležnim općinskim službama koje su im izdavale doznačnicu za brašno. Na osnovu doznačnice malo-prodaja gradske aprovizacije prodavala im je određenu količinu brašna za 28 dana. (Trudnim ženama i dojiljama na znanje!, *Sarajevski list* XL/294, Sarajevo, 6. decembra 1917, 3).

130 Akcija zemalj. vlade u prilog majkama i djeci, a osobito dojenčadi, *Sarajevski list* XL/280, Sarajevo, 20. novembra 1917, 1.

131 Šta jede siromašni narod?, *Glas slobode* VII/32, Sarajevo, 1. decembar 1917, 3.

132 Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo, 1991, 47; Борђе, Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине, Београд, 1955, 54. Prema Pejanovićevim istraživanjima gubitci su iznosili oko 320.000 osoba.

133 Starateljstva i starateljski odbori za zaštitu matera i dojenčadi, *Sarajevski list* XLI/86, Sarajevo, 20. aprila 1918, 1.

134 Koliko je djece umrlo u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata?, *Sarajevski list* XLI/175, Sarajevo,

cegovačkoj historiografiji se operiralo ovim brojkama kao ukupnim dječijim gubicima tokom rata, ali iz naprijed navedenog očito je da u te gubitke nisu uračunati smrtni slučajevi iz 1918. godine. Ratne neprilike, raseljavanje i slaba ishrana djelovali su i na prirodni priraštaj. Dok su u predratno doba rođenja nadmašala smrtnu slučajevu za 25.000 do 30.000, u ratnim godinama došlo je do pada nataliteta. Broj umrlih 1915. bio je veći za 4.648 od novorođenih,¹³⁵ 1916. za 17.711 (39.228 rođenih, a 56.939 umrlih), dok je 1917. godine mortalitet za 15.132 osobe bio veći od nataliteta.

Negativna bilanca tokom rata bila je i kod stoke. Stočni fond je usljed bezobzirne rekvizicije i nekontroliranog klanja od strane stanovništva, koje je nestašicu hrane nadomještalo mesom, jako stradao. Broj volova 1918. opao je na 242.858 u odnosu na 291.897 iz 1910, konja s 221.981 na 153.412, ovaca s 2.498.854 na 1.795.363, koza s 1.392.565 na 633.310, a svinja s 527.271 na 269.896. Od toga je za vojsku dato 150.731 goveče, 120.000 sitne stoke, 5.860 teladi i 26.190 svinja.¹³⁶

Koliko je stoke poklano za potrebe civilnog stanovništva i rekvirirano za vojne potrebe u periodu od 1. jula 1917. do 1. jula 1918. pokazuje popis stoke koji je za navedeni period provela Zemaljska vlada, a u kojem je evidentirano opadanje stočnog fonda u svim vrstama i okruzima, osim u sarajevskom, gdje su kotari opustošeni u početku rata, uslijed kasnije uštede i pripomoći, iskazali postepeni oporavak. U bihaćkom okrugu broj goveda 1. jula 1918. bio je manji u odnosu na 1. juli 1917. godine za 29,55%, a sitne stoke za 12,44%, travničkom goveda za 22,26%, a 16,46% sitne, mostarskom za 13,46% goveda, a 9,45% sitne, banjalučkom za 8,98% goveda, a više 9,35% sitne stoke, tuzlanskom manje 4,87% goveda, a prirast od 12,94% u sitnoj stoci, sarajevskom je bio prirast goveda za 5,53%, a sitne marve za 11,66%. Prosječno je u cijeloj zemlji bilo manje rogatke stoke za 11,48%, a sitne za 7,25%. Same ove brojke su porazne, naročito za travnički i bihaćki okrug. Ali opadanje volova za klanje daje pravu sliku žalosnoga stanja marvogojstva. Broj volova za klanje smanjio se u tuzlanskom okrugu s 55.541 na 48.336, bihaćkom od 24.872 na 13.712, travničkom od 44.213 na 32.795, mostarskom od 28.516 na 23.250. Nazadak u banjalučkom okrugu bio je neznatan jer se radilo o privredno aktivnijem kotaru u kojem je bilo više hrane, pa se stoka manje klala. Broj volova u cijeloj zemlji opao je od 240.297 komada na 203.562. Prema tome u Bosni i Hercegovini 1918. prema 1917. godini bilo je manje 4.859 bikova, 17.900 krava, 36.753 volova, 37.895 junadi, 39.988 teladi ili 137.377 goveda, a sitne marve za 176.450 grla.¹³⁷ Po privremenoj statistici iz 1919. u Bosni i Hercegovini bilo je ukupno 2.832.783, prema 5.956.991 grlu stoke po popisu iz 1910. godine ili manje za 3.124.208, odnosno 52,45%. Od toga je broj konja smanjen za 26%, goveda 19%, koza 53%, ovaca 35% i svinja za 62%.¹³⁸

Zaključak

Bosna i Hercegovina ekonomski je potpuno nepripremljena dočekala početak Prvog svjetskog rata. Radilo se o pasivnoj pokrajini koja ni u mirno doba nije mogla proizvesti dovoljne količine hrane, pa je prehrana stanovništva dobrim dijelom zavisila od uvoza

16. augusta 1918, 2.

135 Starateljstva i starateljski odbori za zaštitu matera i dojenčadi, *Sarajevski list*, 1.

136 Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

137 Aprovizacija mesom, *Sarajevski list* XXI/226, Sarajevo, 18. oktobra 1918, 1–2.

138 Joso Lakatoš; Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1924, 9; Ljubomir St. Kosier; Vasa Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, 1924, 79.

iz inostranstva. Vlasti su neposredno po izbijanju rata preuzele u svoje ruke opskrbu stanovništva putem aprovizacije. Nekoliko nerodnih ratnih godina, pad domaće poljoprivredne proizvodnje, posustala ratna privreda u cjelini, poskupljenja i špekulacije oko raspodjele hrane dovele su 1917. godine do nezapamćene gladi. Skupoćom i nestašicom posebno su bili pogođeni siromašni slojevi društva. Nestašica i glad ipak, nisu bile svuda i za sve isti. Najsumornije stanje bilo je u pasivnim i ratnim operacijama zahvaćenim krajevima zemlje koji su najteže osjetili posljedice gladi. Nabavka i dovoz hrane iz inostranstva bili su otežani, jer je svugdje vladala nestašica, a željeznički saobraćaj prioritetno služio za potrebe vojske, dok je civilni prevoz imao sekundarni značaj. Mada se vlastima ne može osporiti upornost u traženju rješenja za ublažavanje svakodnevnih tegoba stanovništva, ipak, njihove mjere nisu bitnije utjecale na poboljšanje prehrambenih prilika. I pored silnih muka s prehranom, stanovništvo je pokazalo određenu snalažljivost i grčevito se borilo za goli opstanak. Ipak, posljedice gladi bile su katastrofalne. Od pothranjenosti najviše su stradala djeca do 10 godina, stari i iznemogli.

SURVIVING THE WAR - FOOD TROUBLE OF THE POPULATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1917

Summary

Bosnia and Herzegovina met the beginning of the First World War completely unprepared economically. It was a passive province that could not produce sufficient amounts of food even in peaceful times, so the nutrition of the population largely depended on imports from abroad. Immediately after the outbreak of war, the authorities took over the supply of the population through provisioning. Several unproductive war years, the decline of domestic agricultural production, the weakened war economy as a whole, price increases and speculations about the distribution of food led to an unprecedented famine in 1917. The poor strata of society were particularly affected by high prices and shortages. Scarcity and hunger, however, were not the same everywhere and for everyone. The gloomiest situation was in the passive and war operations affected by the parts of the country that felt the consequences of the famine the hardest. The procurement and delivery of food from abroad was difficult, because there was a shortage everywhere, and rail traffic primarily served the needs of the army, while civilian transport was of secondary importance. Although the persistence of the authorities in seeking solutions to alleviate the everyday problems of the population cannot be disputed, their measures have not significantly affected the improvement of food conditions. Despite the great struggles with food, the population showed a certain resourcefulness and fought desperately for bare survival. Nevertheless, the consequences of the famine were catastrophic. Children under 10, old and emaciated suffered the most from malnutrition.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- › Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine

Objavljeni izvori

- › Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Godina 1914, Sarajevo, 1914.
- › Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, Sarajevo, 1915.
- › Marković, Stipo, Sretna Bosno, *Napretkova Božićna Knjiga*, Sarajevo, 1940.
- › Šahinović, Munir – Ekremov, Devetstosedamnaesta... Fragmenti iz gorkih sjećanja, *Narodna uzdanica*, Kalendar za godinu 1934. (1352-1353. po hidžretu), God. II, Sarajevo, 1933, 134-139.
- › Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu, Sarajevo, 1918.

Štampa

- › *Bosanski Lloyd*, God. II, broj 1, Sarajevo, 1920.
- › *Glas slobode*, God. VII, broj 3, 5, 6, 8, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 21, 22, 25, 27, 32, 36, Sarajevo, 1917.
- › *Glas slobode*, God. VIII, broj 32, Sarajevo, 1918.
- › *Glas slobode*, God. X, br. 3, Sarajevo, 1920.
- › *Sarajevski list*, God. XL, broj 4, 6, 30, 46, 52, 53, 58, 59, 69, 77, 82, 105, 171, 174, 179, 207, 227, 242, 262, 263, 265, 272, 280, 294, 295, 298, Sarajevo, 1917.
- › *Sarajevski list*, God. XLI, broj 78, 86, 107, 175, 226, Sarajevo, 1918.

Literatura

- › Baltić, Jako, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb, 2003.
- › Brkljača, Seka, Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine, *Prilozi* 46, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2017, 99-116.
- › Forto, Fedžad, Afere i prevare u BiH 1914.-1918, *Prilozi* 34, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2005, 67-78.
- › Geiger, Vladimir, Fabry Edgar, Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu. Aprovizacija, 1914-1918, *Numizmatičke Vijesti* 56/67, Zagreb, 2014, 87-118.
- › Hauptman, Ferdo, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrostrugarske vladavine (1878-1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo, 1987, 99-211.
- › Haselsteiner, Horst, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Naklada „Naprijed d. d.“, Zagreb, 1997.
- › Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, 2. izdanje, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998.
- › Kapidžić, Hamdija, Austrougarska politika i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX/1957*, Sarajevo, 1958, 7-55.
- › Kapidžić, Hamdija, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine III*, Sarajevo, 1963, 147-328.

- › Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Slavonski Brod, 2008.
- › Kolar-Dimitrijević, Mira, Briga za gladnu djecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvoga svjetskoga rata, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 311–364.
- › Kosier, St. Ljubomir, Ristić, Vaso, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, 1924.
- › Kujović, Mina, Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917-1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja* 6, Sarajevo, 2010, 35–48.
- › Kujović, Mina, Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915.-1918.), *Gračanički glasnik* XIX/34, Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, 2014, 95–104.
- › Lakatoš, Joso, Despić, Aco, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1924.
- › Malčić, Hrvoje, Gabelica, Mislav, Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo* (ur. S. Tadić, M. Šakota,) Zagreb, 2009, 229–272.
- › Nikić, Andrija, *Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916-1919)*, Duvno, 1974.
- › Novaković, Šimun, Slanje hercegovačke djece tijekom Prvog svjetskog rata na prehranu u Hrvatsku i svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine, *100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917-2017)*, Zbornik radova, Mostar, 2020, 17–90.
- › Пејановић, Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд, 1955.
- › Puljiz, Vlado, Prilike u Hercegovini i spašavanje gladne djece u Prvom svjetskom ratu (Osvrt na socijalne i gospodarske prilike, uzroke gladi i ulogu hrvatskih humanitarnih organizacija u spašavanju hercegovačke djece), *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, ur. S. Tadić, M. Šakota, Zagreb, 2009, 183–205.
- › Szabo, Agneza, Josip Šilović - voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvoga svjetskoga rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 293–309.
- › Šehić, Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo, 1991.
- › Šehić, Zijad, *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007.
- › Užičanin, Salkan, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata (1914-1918), *Historijska misao* II/2, Društvo historičara Tuzlanskog kantona – Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2016, 69–95.